

NYELV ÉS ISKOLA

(Fejezetek a magyar tanítási nyelv,
a magyar nyelvtantanítás és az iskolai
nyelvművelés történetéből.)

1790—1849.

Bevezető.

A magyar tanítási nyelv, a magyar nyelvtantanítás és az iskolai nyelvművelés történetének önálló kutatások alapján folyó vizsgálatában a tudománytörténeti adatok mellett azokat a tényeket, adatokat és szempontokat is kiemeltem, amelyek a jelen iskolai nyelvtan tanítását és nyelvművelését is segíthetik.

Kutató munkámnak ui. az a megfontolás is irányt szabott, hogy a feltárt múlt haladó munkásainak kezdeményezéseit, elért eredményeit a jelen szempontjából is szükséges ismernünk.

Haladó tudósaink és pedagógusaink édes anyanyelvünk művelésében ernyedetlenek voltak. Hitték és hirdették, hogy „az a nyelv egy nemzetnek, a mi a napfény az eleven világnak.” (Kisfaludy S.)

I.

1790—1825.

A magyar nyelv az 1790-es években II. József nyelvrendeleetének visszahatásaként szélesebb társadalmi alapon került az érdeklődés előterébe. A nemzeti-polgári fejlődés vonalában is központi kérdés a magyar nyelv problémája.

A magyar nyelv, mint *nemzeti* nyelv valójában az egész nemzet számára egységes közlőeszközzé és jellegében a magyar nemzeti összetartozás egyik fontos jegyév ezeknek az éveknek nyelvi, politikai harcai után és nyomán válik.

Ezekben az években mind többen és mind világosabban fogalmazták meg a nemzeti nyelv programjának alaptételeit is: A nemzeti nyelv a *felemelkedés alapja*.¹ Nálunk is felnyitja a felemelkedés útját: *az iskolák több ismeretet adnak, s nagyobb számmal lesznek iparosok és fabrikánsok*.² Semmi sem magas-

talja fel jobban a nemzetet, mint az ő nyelvének virágzása.³ A nyelv a *tudományok kulcsa*, mennél műveltebb az, annál tanultabb a nemzet. Ahol az anyai nyelv parlagodásban sínylődik, jele, hogy a nagyobb rész tudatlan, durva, magával, mással jötehetetlen.⁴ Az anyai nyelv kimívelése a nemzet pallérozásával oly szorosan egybe van kötve, hogy az egyiket a másik nélkül majd képzelní sem lehet.⁵ *A nemzet igazi kultúrája saját nyelve művelésével kezdődik.*⁶ Az anyanyelv ügye minden nemzeteknél ösztönzésül szolgált a nemzetiségnek fenntartására, a mesterségeknek gyarapításokra és a nemzeti csinosodás elérésére.⁷ Minden nemzet boldogsága és ereje, nevedezésének csálhatatlan jele volt eleitől fogva nyelvének gyarapítása. Miben lehetne hát nagyobb buzgósággal foglalatoskodnunk, mint nyelvünk művelésében.⁸ A magyar nyelv oly szép, oly kellemes, oly könnyed, s oly gazdag a szólásformákban és eredetiségekben, hogy méltán kívánhatja, s követelheti mindenki a magyar nyelvű oktatást.⁹ Taníttatni fognak kicsinytől a nagyig az oskolák magyarul, nyelvünk kicsinosíttatik, tanulóink könnyen tudományra kapnak, a nyelvtanulásban idejeket nem veszítik, lesznek szemlátomást több bölcseink, örömet ad erre a magyar nyelv szeretete legtöbbeknek... lesznek mindenről írt magyar könyveink, melyek a falusi népnek is értésére lesznek...¹⁰

Az sem véletlen, hogy éppen ezekben az években burjánzik el a magyar nyelvnek mindenre alkalmas voltát hirdető „vélekedések” sokszínű irodalma és a magyar nyelv dicséretét zengő írások tömege. A rendi nacionalizmus nyelvkultuszának túlzásait is megtaláljuk ezekben az írásokban: a magyar nyelv „győztes apák nyelve”, legfőbb örökünk, az első és közönséges (általánosan használt) nyelv a hazában, melyet a nemzetiségeknek is kötelességük megtanulni és használni, mert aki nem tanulja meg a magyar nyelvet, az „ne egyék magyar kenyeret se” (Cházár András). „A hollóhozta svábnak erővel magyar vezetéknevet kell adni, tanuljon meg magyarul, vagy szakadjon belé” (Fábchich József). „Minden ember, aki Magyarországon magának nevet és magyar szabadságot keres, avagy bír, tartozik magyarul megtanulni” (RácZ Sámuel). A többnyelvű és nemzetiségű országban ezek a megnyilatkozások nem voltak haladó jellegűek. Sok írás erre a kérdésre kívánt feleletet adni: „Micsoda ereje van az anyai nyelvnek a nemzet természeti tulajdonságainak fenntartására, mennyire segíti a nemzet valóságos boldogulását az anyai nyelv gyarapodása?” Csak néhány jellemző mondatot a feleletekből: „A magyar nyelvnek természeti alkotása magában hordoz mind ékességet, mind kedvességet, mind méltóságot, mind keménységet.”¹¹ „Nem oly sovány és tökéletlen a mi édes anya-

nyelvünk”¹² „A magyar nyelv szavai értelmesek, hangzása zengő, méltóságos, kellemetes... , teljes ezen nyelv erővel s hat-
hatósággal, kész a természeti józan okoskodásnak előadására,
s a szív számtalan érzéseinek kifejezésére....”¹³

Nyelvünk fontosságát és kimívelésének szükségességét hir-
dető *gyakorlati célzattal* születnek meg az anyanyelv dicséretét
zengő versek is.

Néhány jellemző típust ebből a bő termésből is bemutatunk.
Az áradozó, a szertelen dicséreteket halmozó versek között ta-
lán a legtipikusabb az a költemény, melynek néhány sorát itt
olvashatjuk:

Nyelvünk „Lágy, ropogó, kerekíthető
Gömbölyű számra, nyájas, erős,
Mindenféle fogásra való.”¹⁴

A propagandisztikus szólamokban gazdag típusra példának
idézzük a *Gyöngyösi János* tollából született verset:

„... ékesen művelő Szerszám a Magyar Nyelv,
simító reszelő, szerentsés Nyelv,
melly ma pallérozva szépül...”¹⁵

Révai Miklós egyik alagyájának néhány sorát mutatjuk be
még. Ez a vers mértéktartóbb, józanabb, de belső izzásában és
éppen ezért igazságában is hathatósabb:

„Oh, édes mieink! a külső nyelveket épen
Meg nem kell vetnünk; szép, ha ki többre mehet.
Meg ne felelkezzünk az alatt tsak drága Hazánkról
Annak nyelvét is gonddal emelje ki-ki.”¹⁶

A magyar nyelv problémájáról a társadalom minden rétege
hallatta szavát, s így olyan nyelvi érdeklődésű irodalom alapjait
rakták le, amely lökést adott a XVIII. század végén megerősödő
nyelvtudományi fejlődésnek is. Szélesebb körű nyelvtudományi,
nyelvészeti mozgolódás támadt. Igényes, tudományos elvi vita
indult meg nyelvi problémákról is. (A finnugor rokonság kér-
dése, az összehasonlító nyelvtudományi módszer magyar ered-
ményei, Révai és Verseggy harca, az etimológia, a nyelvszokás
problémája, a nyelvtan és a szótárírás, a helyes magyarság kér-
dése stb., stb.) Nincs költő és tudós, aki ne foglalkozott volna
nyelvi kérdésekkel (nyelvtörténet, nyelvbölcselet, etimológia), s
abban valóban igaza van *Kármán József*nek, hogy szinte „gram-
maticális epidémia” fertőzött minden író. Leginkább bizonyít-
ják ezt Kazinczy széleskörű levelezésének *nyelvészeti* vonatko-
zásai. Kazinczy leveleinek és a hozzáírt leveleknek nagy száma
valójában nyelvi, nyelvészeti kérdéseket tárgyaló megjegyzések

tárháza is. *Pápay* Sámuel egri tanár, majd pápai ügyvéd munkája is arra bizonyíték, hogy még az irodalomtörténetírás magyar próbálkozásait is ez a nagyméretű nyelvi érdeklődés keltette életre. Művének nagyobbik része inkább grammatika, mint a mai értelemben vett irodalomtörténet. A nyelvszokról, a dialektusokról, de különösen a nyelvtan és a stilisztika kapcsolatáról vallott, Adelung hatását is tükröző felfogása ma is figyelemreméltó.¹⁸

A magyar nyelv pallérozását, kimívelését célzó törekvéseknek komoly politikai segítséget nyújtott az a fontos esemény is, hogy az 1790—91-es országgyűlésen előtérbe került a magyar nyelv kérdése. A magyar rendek törvényekkel is biztosítani kívánták a magyar nyelv jogait. A *Mindenes Gyűjtemény* ezt a fontos politikai lépést igen lelkes hangon jelentette be olvasóinak: „Örülj, kedves haza, tapsoljatok anyai nyelveteket szerető nagylelkű Hazafiak!... felemeltetett szinten a földig letapodtatott Nemzetünk s Anyai nyelvünk a porból..., nem híjjában kezdetünk ezelőtt egynéhány esztendőkkal nyelvünk pallérozásához.”¹⁹

A nemzeti felbuzdulásban megyéink is sikra szálltak a magyar nyelv jogaiért. A „*Hadi és más nevezetes Történetek*” c. lap pl. azt a jellemző hírt közli, hogy Szatmár megye 1790 április 8-án tartott gyűlésén elhatározta, hogy az idegen *lájbli* szó helyébe a magyar „*mellyrevaló*” szó használatát fogja terjeszteni, hogy „ezen igaz magyar nevezet, *Mellyre* való váltsa fel a *Lájbli* nevezetet.”²⁰ Gömör vármegye 1794-ben *Szalkay* Antal Blumauer fordítását betiltó cenzori rendelkezés ellen a magyar nyelvet is védő írásban tiltakozott: „Megerősödtünk abban a vélekedésben, hogy ezek a könyvvizsgálók anyai nyelvünknek kiterjedését, csinosodását ellenzik.”

A magyar nyelv védelméről, terjesztéséről, iskolai tanításáról hozott rendelkezések azonban szinte hatálytalanok maradtak, mert a latin nyelv uralma tovább tartott. A politika, az egyház, a közigazgatás és az iskola az országgyűlési rendelkezések után is csak ezt a nyelvet használta. Íróink — és elsősorban valóban csak íróink — annál hevesebben folytatták a harcot a magyar nyelv jogaiért s a latin nyelv háttérbe szorításáért. Meghirdették a jelszót: „A Magyar nyelv legyen a Hazában az Anyai és törvényes nyelv, mellyen mind a Törvények, mind a Polgári dolgok folytassanak.”²¹

Egyértelműen fogalmazták meg azt a tételt is, hogy a latin, a deák nyelv volt a legnagyobb akadály a magyar nyelv a maga virágjában nem lehetett.”²²

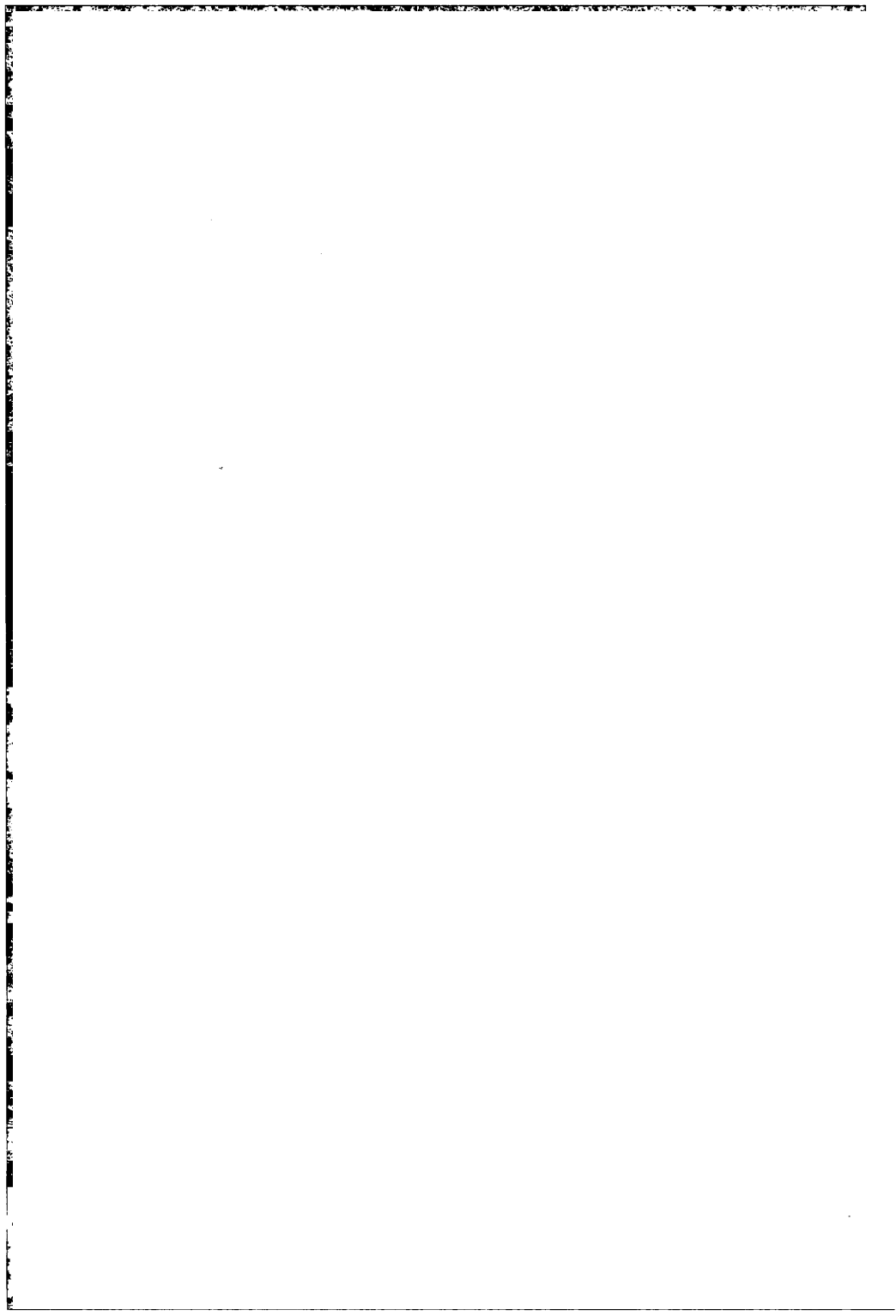
VÉDELMEZTETETT
MAGYAR NYELV

Vagyis
A' Deáksság mennyire finkegesváltatolalt
KETTŐS BESZÉLGETÉS

BÉTSBEN,
Harmadik évfolyam 1790.

A magyar nyelv védelmezői feltárták a nyelvi kérdés politikai vonatkozásait is. *Bárácz* Sándor „*A védelmezett magyar nyelv*” című írásában (Bécs, 1790) például kiemelte azt a tételet, hogy akik a deák nyelvet védik, tulajdonképpen reakciós politikai elveiket védelmezik. Különösen kikelt az ellen, aki a „Deák nyelvnek elhagyásában minden Törvényeinek és szabadságának temető sírhalmát gondolta látni.”

Vedres István még élesebben fogalmazta meg e kérdés politikai következményét: „Az anyanyelvvel való egyforma élés minden különbséget elől a Nemzetben.”²³

A magyar nyelv ellenzői gyakran hangoztatták, hogy a „Deák-nyelv elhagyásával a tudományok virágzása is szenvedni fog az országban”, és hogy a latin nyelv kiiktatásával „veszedelembbe kerül az Ország constitúciója is.”²⁴

Nyelvünk védelmezői megcáfolták ezeket a hamis tételeket: „Mindnyájunk kívánsága Nemzeti-Nyelvünk virágozása... Ez az a Palládium, mely fenn-tartja Alkotmányunkat... az a Mód, amelly nemzetünket lételeben meg-tartja.”²⁵ „Ha a deák nyelvet vesszük elő: úgy örökösen bészárjuk a tudományok elterjedése előtt az utat...”²⁶

A latin nyelv hívei igen gyakran hangoztatták azt a tételüket is, hogy a magyar nyelv „nagyon szűk”, s „elégtelennek tartják arra, hogy azonn az hivatalbéli dolgok folytatódhassanak.” A felbuzdult megyék pedig azt követelték lelkeshangú felterjesztéseikben, hogy a magyar nyelvet „a polgári, mind a törvényes dolgok folytatására nézve magok kebeleiben edgyetlen egy köz Nyelvvé tegyék.”²⁷

A gyakorlati megvalósítás érdekében jelentek meg a különféle *Tiszti Szótárak* is. Ezek a kiadványok, elsősorban abból az elvből kiindulva, hogy a latin kiszorítása csak úgy lehetséges, ha a latin terminus technikusok helyett megfelelő magyar szak kifejezések kerülnek a vármegye, a közigazgatás nyelvhasználatába, gazdag tartalmú szótári részben bizonyították be, hogy „a Deák mesterszókát is ki lehet Magyar Nyelven tenni.”²⁸

Az 1808-ban kitűzött „Tübingiai Pályakérdés” is a magyar nyelv problémájára irányította az írók és a közvélemény figyelmét. A kérdés feleletet kívánt pl. arra is „...mennnyiben lehetséges a Magyar Nyelvet magát Hivatalbéli nyelvvé tenni és Köz Tisztsegekben, az Igazság kiszolgáltatásában és a Tanításban” uralomra juttatni. Bár a pályakérdés kitűzésének az eszméjét valójában a bécsi rendőrség vetette fel, s célja egyáltalában nem a magyar nyelv melletti propaganda keltése volt, mégis közvetve nyelvünk ügyét is szolgálta: — a beérkezett 21 pályamű közül 5 ajánlja feltétlenül a magyar nyelvet, 4 pedig feltételeSEN.

Az anyanyelv hívei, védelmezői különösen fontosnak tartották a nyelvi harcban a magyar tanítási nyelvért vállalt küzdelem győzelemre juttatását. Ezen a területen is nagy volt az ellenállás, még a pedagógusok részéről is. Sokan pl. azzal az érveléssel ágáltak a magyar nyelv tanítása ellen, hogy az anyanyelv tanítása a diákokat elvonja a latin és a rendes tárgyak tanításától. Sokan a magyar tanítási nyelv, a magyar nyelvű oktatás nagy jelentőségével sem voltak tisztában. Ezt bizonyítja *Pápay* Sámuel megfigyelése is. Azt írja ezzel kapcsolatban, hogy „tapasztaljuk ugyan is, melly kedvetlen letzke még eddig az iskolai magyar ifjaknak a hazai nyelv tanulása, azt képzelvén ők, sőt azoknak szülei is magokban, hogy született magyarok lévén, nem szükség magokat a magyar nyelvtudásban oskolázni.”

A továbbiakban azt mutatjuk meg, hogy az 1790—1824-es években erőre kapott nyelvi érdeklődés és gyakorlati vonatkozású nyelvművelés a fejlődő nyelvtudományi és pedagógiai elméleti irodalom támogatásával a színvonalasabb és minden iskolafajra kiterjedő magyar nyelvű oktatás számára hogyan teremtetett jó alapot.

* * *

E korszak nyelvi törekvései az élet, a gyakorlat közvetlen szükségleteit is szem előtt tartó feladatok és munkálatok elvégzésére is ráirányították a figyelmet. Tudatosították a nyelv társadalmi funkcióját is: „A nyelv az egész nemzet tulajdona, s olyan köztsatorna s eszköz a nyelv, melj által terjesztetnék, közzöltetnék az Egy Nemzetet tévő sereg emberek közt a gondolatok, esmeretek.”²⁹

A helyes gondolkodás, a pontosabb fogalomalkotás, a fegyelmezettebb közlésmód és a mélyebb nyelvi öntudat összefüggéseiben is igen meggondolkoztató elveket és szempontokat vetett fel ennek a korszaknak nyelvi vonatkozású irodalma is. *Fejér* György pl. „*Az ember kiníveltetése*” című munkájában és „*Jutalomra érdemesített Értekezés Egy Magyar Tudós Társaság legkönnyebb s leghelyesebb felállításáról*” írt értekezésében³⁰ világosan állította fel a tételeket: „A nyelv a legtökéletesebb eszköz, nemcsak a gondolatainknak egymással való közlésére, hanem önnön helyes, illendő gondolkodásunkra is. Értelmünk a nyelv szerint foglalatoskodik, általa élésül, tudósul... A nyelv annál jobban ki van fejtegetve, mennél igazábban, s mennél meghatározottabban kinyomhatni rajta mindennémű értelmeiket és gondolatokat.” *Kempelen* Farkas „*Mechanismus der menschlichen Sprache*” — Az emberi beszéd mechanizmusa — című mun-

kájában ³¹ is arról olvashattak a korabeli pedagógusok is, hogy a nyelv a fejlődés, a harc fegyvere, eszköze, s a társadalom talpköve.

E korszak gyakorlati vonatkozásokban gazdag nyelvismerteti irodalmának talán leggyakrabban forgatott témája a magyar szótár, a magyar helyesírás és a magyar grammatika ügye, problémája. Megtette kezdő lépéseit a magyar lexikográfia is. Ormos József *Philoxenosz* című értékezésének megjegyzéseit, példatárát és elemzéseit a magyar szótári szókészlettel kapcsolatos modern kutatásnak is számon kell tartania. A bővebb nyelvismeret, a pontosabb, a világosabb és a művészebb fogalmazás megszerzése, illetőleg elsajátítása céljából kívánták ebben a korszakban is a szótári munkálatok megindítását, mert „a hazafi kívánja tulajdon nyelve által honni szavait jobban, állapotosabban megismereni.” Szótárak kellene, melyek megmutatják, hogy nyelvünk „miben bő, miben szűk, hol kell és hol nem kell bővitenünk.” Így adta meg a programot Teleki József „*Egy Tökélletes Magyar Szótár Elrendeltetése, készítése módja*” című, Pesten 1821-ben megjelent írásában. Aranka Erdélyi Nyelvvelő Társasága már 1798-ban arra kérte a tudósokat, hogy „adjanak véleményt, milyen legyen egy jó szótár?” Gyarmathi Sámuel erre a felhívásra készítette el a magyar szótár szerkesztésére vonatkozó tervezetét.

A szótári munka valóban erőre kap. Sándor István, Márton József, Mokry Benjámin, Gyarmathy Sámuel, Baróti Szabó Dávid alkotásai ennek a fellendülő buzgalomnak a gyümölcsei.

Felmerült egy magyar értelmező szótár igénylése is. A *Tudományos Gyűjteményben* olvashatjuk: „A nyelv, míg abban a szók értelme meghatározva, egymástól megkülönböztetve nints, tökéletességre nem mehet.” ³²

A meginduló szótári munkák némelyikének „a magyar nyelv szűke felől még mai napig is el nyúló bal vélemények el-oszlátása” is feladatkörébe tartozott. Több közlemény „a helytelen ítéletek, s állítások el-döntése végett... ellenkezőt bizonyító próbákat” is napvilágra hozott. A *Tudományos Gyűjtemény* pl. így adott közre a *jövés-menés* fogalomkörére 291 szóból álló rokonértelmű szógyűjteményt.” ³³

A helyesírás módjának „fundamentumos kidolgozása” ³⁴, az egységesebb magyar helyesírás is eleven vita- és elmélkedő irodalmat teremtett ebben a korszakban.

Már ez a korszak igényelte „egy mindenütt, mindennek köz Helyes Írás formáját és Módját a Nemzet eleibe szabó, a

végre készítenő s tudománnyal közre bocsájtandó könyvecské”³⁵ kiadását. Lényeges momentum az is, hogy mind többen a nemzeti műveltség egységének akadályát is látták abban, hogy „a Magyar Betű-írás módja nints még közönségesen meghatározva. A legjobb könyvszerzők különböznek egymástól.”³⁶ Valóban e korszak írói csaknem valamennyien egyéni helyesírást követnek és legtöbbször ki is térnek előljáró beszédeikben egyéni írásmódjuk igazolására: „Mitsoda írás-módot követtem — kérdi *Andrád* Sámuel — az iminnen amonnan, egytől s mástól tanult *tulajdon magamét*. Mivel még eddig senki sem adott ki tudomra egy olyan közönséges jó írás-módot, mely szerint mindnyájan írhatnánk.”³⁷ *Kolmár* József a tanú arra, hogy az 1810-es években már pedagógiai vonatkozásban is problémáztak a helyesírás kérdéseiről. *Kolmár* egyik írásában felhívta a figyelmet arra is, mennyire fontos lenne a magyar nyelv iskolai tanításának szempontjából is, hogy a magyar helyesírás egyenlenségében rendet, egységességet teremtenének. Mennyire helytelen és pedagógiai vonatkozásaiban pedig káros, hogy „még a legjobb Grammatikusok, a Nyelvtudósok sem egyeznek meg mindenben, sőt sokszor egymással ellenkező regulákat szabnak: ezek osztán megosztják a sokaságnak ítéletét.” Igen jellemző és tanulságos az a megjegyzése is, hogy „Oskoláinkban a Magyar Nyelv tudomány-formában nem igen tanítatik. Sok tanítók tsak kevésbé értik Nyelvünk természetét és így magok sem tudván a Helyesírás módjához, tanítványaikat is rosszul szoktatják. Így tehát ahány Oskolák, annyi féle írásmódja.”³⁸

Egyesek megpróbálták összehangolni helyesírásunk fonetikus és származtató elvét, s ajánlották az egyszerűsítés és a hagyomány szempontjainak figyelembevételét is.

Gáti István „*Elmélkedés a Magyar Dialectusról, Lexiconról és Helyesírásról*” című jutalomfeleletében így vetette fel a kérdést: „A szépen való kiejtés szerint írjunk-e vagy a gyökérszónak és ragasztékoknak világos betűivel változás nélkül, p. o. euphonice: atytya, agygy.... orthographice: atyja, adj.”³⁹

Márton István „Uj deák Rudimenta” címmel, 1795-ben megjelent munkájában részletesen írt a magyar helyesírásról is. A származtató elv propagátora: „A szók leírásában szorgalmatosan kell vigyázni azoknak eredeteikre vagy törzsök szavaikra.” Az egységesítésre való törekvés is hangot kapott nála. Feleslegesnek tartotta, hogy az igekötő és igéje közé kötőjelet tegyenek. Ne írjunk tehát így: el-hoz, ki-ment, hanem így: elhoz, kiment.

Hogy a nyelvtan, a grammatika nagyon fontos eszköz a helyes gondolkodásra való nevelésben, a biztos és szabatos nyelv-

használatában, a formás és művelt stílus kialakításában, illetőleg megszerzésében is, ennek a korszaknak írói is világosan látták.

Igen érdekes momentum e korszak nyelvi érdeklődésű irodalmában egy jó magyar grammatika igénylése is. A *Mindenes Gyűjtemény* már 1789-ben azt írta, hogy „minékünk most eggy hosszas, egészen meg-győző Grammatikára volna szükségünk.”⁴⁰ *Aranka* György is társadalmi igényre kívánt „jó Magyar Grammaticát, vagy Nyelv-Mestert.”⁴¹

Nagyon sok megnyilatkozás beszélt arról is, hogy a nyelvi műveltség fejlesztése és mélyítése nem képzelhető el nyelvtani ismeretek nélkül, azaz grammatikai iskolázottság nélkül. Már ez a korszak hirdette, hogy a grammatikai vétség és stilusdisztelen-ség édestestvérek, s a grammatikai helyesség és stílusdísz együtt követelmény. Ezért hirdette *Döbrentei* Gábor is, hogy az író „a grammatikai határ mezejének megjárása előtt nevélt nyomtatott írásban ki ne merje tenni.”⁴² *Beregszászy Nagy Pál* is megerősítette, hogy a nyelvtan a helyes gondolkodásra való nevelés alapiskolája, a gondolat és stílus helyességének előfeltétele, a szépen szólásnak és a szabatos, a művészi magyar írásnak is hathatós elősegítője. Hogy az írók nagyobbik része nem tud jól magyarul írni, és sokan nem a szépen szólás mesterei, annak szerinte a grammatikai iskolázottság hiányossága vagy teljes hiánya a magyarázó és tényleges oka. Egyértelműen vont le a tanulságot is. „Nem is fogunk tudni (magyarul jól írni és beszélni) mindaddig, valameddig jó magyar declinisták, jó conjugisták, jó grammatisták s jó syntaxisták nem leszünk, az az míg nyelvünkkel meg nem esmerkedünk, míg annak belső alkotását, természetét, tulajdonságait s reguláját nem értjük, egyszóval míg tsak anyai nyelvünket mi is grammatika szerint nem tanuljuk.”⁴³ *Pánczél Pál* is sürgette az elmélyültebb magyar nyelvtani oktatást: „A nagyobb Óskolák úgy lévén formáltatva, hogy a' Deák nyelvel bajoskodnak a' gyermekek: az *Anyai nyelvet* közbe lehetne tanítani rövid Grammatika szerént”.

Egy jó magyar grammatika igénylése tehát nemcsak az iskolai nyelvi nevelés szempontjából volt nagy jelentőségű, hanem az általános nyelvi műveltség, az igényesebb irodalom és íróink, stilisztáink szempontjából is. Az *Erdélyi Múzeum* cikkírója ezt világosan meg is írta: „Kik számára legyenek hát új grammatikák írva, ha nem az Íróéra? Nem kell minden írónak grammatikáskodni, de azoknak vélekedéseiket, kik azt tették, megfontolva elolvasni kötelessége s elsőbb tanulásai közé tartozzék a nálunk megjelent nyelvtanításokat, azok felett volt pereket rendre olvasni.”⁴⁴

A fent vázolt összefüggésben világosabban látjuk annak

nagy jelentőségét is, hogy *Görög* Demeter és *Kerekes* Sámuel a *Hadi és más nevezetes Történetek* szerkesztői 20 aranyat ajánlottak fel jutalmul egy magyar nyelvtan megírására. Hogy mennyire társadalmi igényt is kívántak kielégíteni, mutatja az is, hogy az egykorú folyóiratokban talált közlések tanúsága szerint nemcsak a pályázatra munkákat készítő tudósokat, írókat lelkesítette fel a magyar grammatika ügye, hanem a társadalom szélesebb körét is. A *Mindenes Gyűjtemény* arról tudósította olvasóit, hogy „Pétsben egygy nagy lelkű Hazafi M. P. úr 30 aranyat toldott azon 20 aranyokhoz, melyeket egygy Magyar Grammatikára a Hadi Történeteknek Nemes Íróik jutalmul fel-tettek, úgy, hogy a ki egygy tökéletes Magyar Grammatikát készít, vagy legalább ollyat, melly legközelebb jár a tökéletességhez, az 50 aranyakat veszen jutalmul.”⁴⁵

A pályázat azért is eredményes volt, mert a magyar grammatika körül és problémájáról irodalmat teremtett és szélesebb körű nyelvészeti mozgolódást támasztott. A pályázatra beérkezett pályaművek alapján készült el a *Debreceni Grammatika* (1795): *Magyar Grammatika*, melyet készített Debreczenben egy Magyar Társaság. A könyv bevezetésében *Görög* és *Kerekes* arra is rámutattak, hogy ennek a grammatikának is az a célja, hogy nyelvünk gyarapodását „hazánk két kebelében terjessze és virágzását siettesse.”

Erre a pályázatra írta meg grammatikáját *Földi János* is.⁴⁶ Művében kiemelendő, hogy a nyelvhelyesség kérdését különösen előtérbe állította, s hogy eredeti művet kívánt alkotni, elsősorban saját megfigyeléseit rögzítette. *Gyarmathy* Sámuel is pályázott. Pályaművét külön is kiadta „Okoskodva Tanító Magyar Nyelv-mester” (1794) címmel, és azzal a céllal, hogy könyvétől „az értelmes emberek és a *Tanítók* akármi előfordulható kétségekben tanácsot kérhessenek.”

E korszakban megírt és megjelent nyelvtanokban közös annak az elvnek és gyakorlatnak szolgálata, hogy a grammatika is helyezze előtérbe a nyelvművelés, a helyes magyarságra való útmutatás szempontjait, sőt teljesítse egy „ornata syntaxis” funkciót is. *Böjthy* Antal is „A nemes magyar nyelv írásának és szólásának tudománya c. — Marosvásárhelyt, 1794-ben megjelent nyelvtanában a nyelvművelés szempontjából helyezte előtérbe a következő gyakorlati részfeladatokat: A magyar helyesírás nagy határozatlanságainak megszüntetése, egy jó magyar szótár készítése, és „egy ollyan Nyelvet Tanító Tudomány” megalkotása, „amellyel minnyájan megállapodgyunk”, mert szerinte fejlett, pallérozott magyar nyelv nem lesz „valameddig egygy

RÉVAY MIKLÓS.

PC	PLA
1. 002. 248.	

Írásmódgyát, egygy szokást, egygy Dialektust nem hozunk be, és egygy kitisztított és válogatott jó szótárunk nem leszen, egygy bizonyos Nyelv Tanító Tudomány nem állítatik fel mindenütt, a mellyet minden tartozzék követni.”

A grammatika magyar terminológiájának megteremtése, illetőleg magyarítása is sokat köszönhet e korszak nyelvi törekvéseinek. Nemcsak a magyar nyelvtanok lapjain jelentek meg a magyar műszavak, hanem a latin és görög nyelvtanokban is. Márton István pl. görög és latin nyelvtanaiban (1794, 1795) magyar „tudományszókat” használt, sőt annak a kívánságának is hangot adott, hogy a „tudományszókat, akár Deák, akár Görögök legyenek azok mind edgyül edgyig Magyarra kellene fordítani, ezen ítéléttételemet kész vagyok akár magányosan, akár közönségesen, akár szóval, akár írással is oltalmazni.” Nyelvtani műszavai közül több ma is él.”⁴⁸

Ebben a korszakban példaadó a tudománynak az élettel való szoros kapcsolata. A lassan elmélyülő és eredményeiben igen jelentős magyar nyelvtudományi irodalom is sokat törődött a gyakorlati célokra felhasználható kérdések felvetésével és megoldásával. Nyelvtudásaink, — köztük a legnagyobb, Révai Miklós — elméleti tudományos munkásságuk mellett fontos feladatoknak tekintették az iskolai nyelvi nevelés és oktatás gyakorlati célkitűzéseinek szolgálatát is.

Révai nagy művében [*Elaboratio Grammatica Hungarica* I. 1803, II. 1805, III. 1908 (Simonyi kiadásában)] tudományos rendszerezést kapunk. E mű megírásával célja volt „a Magyar Nyelvnek igaz tulajdonságát és belső valóságát... világosabban megfejtteni, hogy Nemzetünknek egyszer valahára egy tökéletes Grammaticája lehetne”. (Révai véleménye Kapuváry Antalhoz írt levelében: Irod. tört. Közl. 1925. 102.) De ugyanakkor nyelvi könyveket szerkesztett a magyar iskolák számára is.

(Pl. A magyar nyelvnek helyesírása, Buda, 1778. stb.) Révai Miklós nyelvtanainak megszerkesztésében, illetőleg megírásában igyekezett a legjobb magyar nyelvtanírói erényeket is egyesíteni, ahogyan Barna Ferdinánd írja: „Gondos figyelemre méltatott mind a két testvérházában felmerült nyelvtan-írási jelenséget, a milyenek voltak a debreceni nagy grammatikán és a Verseghy dolgozatain kívül más kisebb írók, sőt az ezeket megelőzőtt Corpus Grammaticorum íróinak dolgozataik is, melyekre esetről-esetre több ízben hivatkozik is, helyeselvén, ami bennük helyes, elítélvén, ami bennük rossz volt.”⁴⁹

Kár, hogy a stilisztikai vonatkozásokban annyira gazdag „A Magyar Deákság, Második kötet, mellyben A' Magyar Szép

Toll foglaltatik” című, jórészt Adelung után írt műve kéziratban maradt. Kortársai kéziratban ismerték, ezt bizonyítja *Horvát* István naplója is: „.....Révainál valék. Olvastam némelly részeit szép tollról írott könyvének. Nem szült ebben a nemben hozzá csak kis hasonlatosságú könyvet is a magyar szorgalmatosság.” (Irod. tört. Közl. 1912. 76.)

Révai Miklós nagy ellenfelének, *Verseghy* Ferencnek nyelvészeti munkásságát is elsősorban a gyakorlati célokat szolgáló feladatok elvégzésének a vállalása jellemzi. „Proludium in Institutiones Linguae Hungaricae” c., „ad Systema Adelungianum” írt műve (1793) komoly támadás volt a latin grammatikák nyomán írt nyelvtanok ellen is. Tiltakozik pl. a magyar igeragozásnak a latin coniugatiók keretébe való szorítása ellen. Különösen ki kell emelnünk „A tiszta magyarság, avagy a csinos magyar beszédre és helyesírásra vezérlő értekezések” c. írását. (1805.) Egyik fontos tétele: a nyelv igen nagy szerepet játszik a kultúra, az ismeretek terjesztésében is, éppen ezért ennek a fontos eszköznek a művelése az írók és tudósok egyik legszebb feladata. A hangot és a betűt elkülöníti egymástól: „Egy betű sohase jelentsen többféle hangot...”

A *Verseghy* és *Révai* között dúló nyelvészeti harc kérdései: (a j és y harca, a régi nyelv és az élő nyelv problémája, az ikes igék vitája, a nyelvhelyesség normájának felvetése) közvetlenül vagy közvetve a gyakorlat, az élet szempontjából is jelentősek voltak.

Az a harc, ami *Verseghy* munkássága körül dúlt, és az a támadás, amit elvei bátor kifejtéséért kapott, egyrészt újabb mozgást hozott nyelvtudományunk életébe, másrészt a *Verseghy* elvei ellen vagy mellett levők táborában szaporodott a nyelv kérdései iránt érdeklődők száma is. *Vörösmarty* Mihály is pl. az ikes igék kérdésében *Verseghyvel* polemizáló írásával „lépett fel a nyelvészet terén”.

Révai és *Verseghy* harca közügy lett, s a harc hol hevesen, hol csak csipkelődő szellemességgel folyt. *Verseghy* kortársának, *Horvát* Istvánnak életrajzírója leírja, hogy egy ízben *Révai* esti sétája alkalmával véletlenül találkozott *Verseghyvel*, s *Révai* félig tréfásan, félig komolyan rátámadt *Verseghyre*: „Az úr nagyon megrontotta a coniugációkat nyelvünkben”. *Verseghy* tudta, hogy *Révai* az ikes igékről vallott véleményét támadta meg és tréfásan kérte Révait, hogy csak az úgy iránt legyen ellenséges, személye iránt ne. *Révai* válasza: „*Verseghy* személyével nincs semmi bajom, de miért tart ki *Verseghy* úr vélekedése mellett?” *Verseghy* válasza: „Mit tehetek róla, ha én úgy

VERSEGHY FERENC

gondolkodok?” Révai felfogta a „gondolkodok” ragozási formában rejlő célzást, s feleletül az ikes igékről vallott nézetei szerint így vágott vissza: „Én az egész grammatikában mindenütt *gondolkodom*.”⁵⁰

Verseghynek Adelung alapján is vallott az az elve, hogy a helyes nyelvhasználat normája elsősorban az élő nyelv, ösztönző hatással volt abban a tekintetben az iskolai oktatás munkájára is, hogy felhívta a figyelmet arra, mennyire fontos nevelői feladat az élő nyelv ápolása. Révai a nyelv *történeti* szemléletére, *Verseghy* felfogása pedig az *élő nyelv megfigyelésére* nevelte nyelvtudósainkat és pedagógusainkat. Munkásságuk ebben a tekintetben kiegészíti egymást. A nyelvművelés gondolata és gyakorlata különösen *Kazinczy* Ferenc elveiben és gyakorlatában vált e korszak fontos kérdésévé. *Kazinczy* elsősorban az író, a stílusza szemével a nyelv „sokszínűségében” látja a nyelvművelés legfőbb célját: „A nyelv annál tökéletesebb s elkészültebb, minél több mértékével bír a sokszínűségnek” — írja „*Orthologus és Neológus* nálunk és más Nemzeteknél” c. művében. (1819.) Ő elsősorban azokat a módokat és eszközöket kereste, amelyek a nyelvnek „erőt s szépséget” adnak. Ezeket a módokat és eszközöket keresi és műveli ki a neológus, mert a nyelvet „szűknek és céljaira el nem készültnek” tartja, új szókkal gazdagítja a nyelvet, de e módok és eszközök keresésében és művelésében hasznos útmutatásokat ad az *orthologus* is: figyeli a nyelvszokást és a grammatika útbaigazításait is. Ezért összegezi így tételét *Kazinczy*: „Jól és szépen az ír, a'ki tüzes *orthologus* és tüzes *neologus* egyszersmind...”

* * *

A továbbiakban megvizsgáljuk, hogyan végezte e korszak iskolája nyelvi nevelési munkáját, hogyan folyt a magyar nyelv-tan tanítása, milyen volt az iskolában folyó nyelvművelő munka, milyenek voltak az objektív feltételek, milyen állapotban voltak az iskolák stb., stb.

1792-ben a Helytartótanács elrendelte, hogy a magyar nyelvnek mind a grammatikai, mind a humanista osztályokban heti két-két óra jusson. Az 1792. évi VII. t.-c. azonban nem kapott érvényt, végrehajtása nem ment simán, a latin nyelv uralma tovább tartott. A *Mindenek Gyűjtemény* vádlóan jegyezte meg, hogy a falusi és városi apróbb iskolákban a „Deák nyelvnek tanulásával gyötrettetnek a szegény tanuló gyermekek, még pedig sok helyeken csak holmi jött-ment oltsó Mesterek által.”⁵¹

Ugyanez a lap 1790-ben örömmel adta tudtul olvasóinak, hogy „a Pozsonnyi Semináriumban a Nevendék Papok a közön-

séges Letzkéken Magyarul kérdeztetnek s a legtisztább Magyar-sággal felelnek a feltett kérdésekre”, ...majd így folytatta: „Valóban kívánni lehetne, hogy a mit a Pozsonyi Semináriumban a nagyérdemű Professzor urak már szokásba vettek, ugyanaz gyakoroltatnék az apróbb iskolákban is. Ugy két-három esztendeig a szegény paraszt gyermekek többre mennének az nékik szükséges tudományokban, mint most hat esztendeig”. Nagyon jellemző az a megjegyzés is, hogy sok helyen egyesek azt is megparancsolták: „a Magyar Ortographiát ne tanítsák, mert nem szükséges, hogy a gyermek Magyarul tudjon írni.”⁵²

* * *

A korabeli neveléstudományi irodalom és a neveléssel kapcsolatos egyéb megnyilatkozások tükrében most vázlatos képét adjuk e korszak iskoláiban folyó nyelvi nevelésnek és nyelvitan tanításnak. *Perlaky* Dávid „*A Gyermekeknek jó nevelésekről való Rövid Oktatás*” (Komáromban, 1791.) című könyvecskéjében felteszi azt a kérdést: „Minémű Tudományokban és hogyan kell a gyermekeket az Iskolákban tanítani?” Valóban az iskolai nyelv-oktatásnak legfontosabb kérdése ez. Összinté válasza általában jellemzi a korabeli nyelvi oktatást is: „A mi Magyarországi Iskoláinkban közönségesen többnyire mind fel-fordult módon, ki-noztattak inkább mint tanítottak eddig a tanuló gyermekek.” Nagyon jól látja ennek a hiányosságnak az okait is. Ahhoz, hogy tudományosan, a tudománynak megfelelően tanítsanak, tanít-hassanak és helyes módszereket követhessenek, megfelelően kép-zett nevelőkre, pedagógusokra volna szükség. Jól látja, hogy „valamíg Iskola Mestereket nevelő Semináriumaink nem lesznek Magyar Országban, mindaddig nem is reménylhetjük, hogy jobb Iskola Mestereink lesznek és a gyermekek is jobb módjával ta-níttathassanak. Mert hogyan tanítson az, a-ki azt se tudja, és soha nem is tanulhatta: mit, s mi módjával tanítson.” Hogy mi-lyen állapotok voltak általában az iskolákban az oktató személy-zettel kapcsolatosan, és elsősorban a vidéki, falusi és a kisebb városok iskoláiban, arra is hadd idézzünk néhány korabeli jel-lemző adatot, de nemcsak a hivatalos statisztikákból, vagy fel-terjesztésekből, hanem azoknak az íásaiból is, akik szenvedő ré-szesei voltak valamilyen vonatkozásban az elmaradott állapot-nak, s akik nagyon jól látták, hogy a követelmény az lenne, amit *Mátyási* József már idézett munkájában így fogalmazott meg: „A tanítói Székekbe ne holmi tanítványnak, s játszótársnak valóbb Deákotskák, vagy egyébbéli tudatlanságok miatt tsupán tsak énekeltető, áhíatoskodtató félpapok, szánakozásból tenge-tendő szarándokok vagy szolgálatjokat, s annyival inkább szol-

gálatjoktól farbarugott katonák, vagy vagyonjokkal együtt hivatalokot is elgazdálkodó Tisztartók és valamely seholegyházáról került szarka varju hozta Idegenek” tanítsák a magyar nyelvet. Valóban ez volt a helyzet a legtöbb iskolában! Készületlen, a pedagógiai tudományokban járatlan, a nyelvtani ismeretekben fogytékos és kulturális érdeklődéssel alig rendelkező mesterek tanítottak sokhelyt. A földbirtokos *Cserey* Farkas osztályérdekeit is szem előtt tartó írásában természetesen osztályának véleményét hangoztatta, amikor azt írta, hogy a nép nevelése, és így az iskola fenntartása a földesúr érdeke is, hogy legalább olyan alapismerttel rendelkezék a falu népe is, ami szükséges termelési munkájának jobb elvégzéséhez. Ugyanakkor kénytelen megállapítani, hogy „nintsen Hazánkban semmi ollyas tanítás módgya, melly szerint ezen hivatalra (az iskolai oktatásra) alkalmas emberek neveltetnének.” Azt is kénytelen megvallani, hogy — s most átadjuk neki a szót — „igazán megvallva, a mostani *Falusi Mesterség szegényske sors.*”⁵³

Perlaky Dávid előbb említett munkájában még konkrétbb adatokat közöl a magyar pedagógus erkölcsi és anyagi helyzetéről, illetőleg elhanyagolásáról: „Nálunk Magyar Országban egy béresnek vagy házi inasnak gyakran tisztességesebb fizetése, s több becsülete van, mint a pedagógusnak.”

Kiss János, „a Soproni Magyar Társaság” megalkotója „A Magyar Nyelvnek Mostani Állapotjáról, kimívelhetése Mődjáról, Eszkőzeiről” című, s főleg *Jenisch* alapján írt munkájában feladatnak jelölte meg, hogy „a magyar nyelvnek az Oskolákban nagy szorgalmatossággal való tanítását is kell óhajtani”. Ennek a feladatnak, illetőleg óhajnak a teljesítése azonban akadályokba ütközött. *Teleki* László „A Magyar Nyelv elé Mozdításáról Buzgó Esdeklései” (Pesten, 1806.) című értékes írásában azt is feltárta, hogy anyai nyelvünk pallérozásának egyik legnagyobb akadály a „oskolai állapotunknak közönségesen rossz karban való léte.” Megdöbentő anomáliákat sorol fel. Az iskolákra semmi gond, a tanítók nem jól választtatnak, nem jól „formáltatnak.” Ahol értelmesebb nevelők tanítanak, azok sem a magyar nyelvi nevelés pártfogói, hanem a deák nyelv védelmezői, és a latin nyelvnek könyv nélkül való tanulásával „terhelik a szegény paraszt gyermekeket.” Ugyanílyen állapotban vannak a kisebb városi iskolák is. Ezekben sem tanítanak „jó móddal készült pedagógusok.” Hogy a falusi iskolákban uralkodó viszonyokat egészen életközelségben szemléltessem, egy halotti prédikációt idézek meg tanúként. *Kozma* Gergely unitárius pap egy anya feletti halotti beszédében arról elmélkedett, hogy az anyák-

nak „legelsőben vagyon befolyások a nevelésbe”, s azután így folytatta: „az Anyai és Dajkai oskolákból ki-lépő Gyermekek közönségesen és nagyobbára a Falusi Oskolákba szokott küldet-
tetni. *Ezekben ezer a fogjatkozás*, minthogy kivált a Földműves Rendnek Gyermeke, majd semmire sem taníttatik benne, aminek valaha hasznát vehetné, egész oskolai öt s hat esztendő s már-tírságának egyéb foganattya nem lévén többire, hanem hogy fel-nevekedvén sem írni, sem olvasni, sem józanon gondolkodni nem tud.” A gimnáziumok és kollégiumok nyelvi oktatásáról is beszélt *Kozma* Gergely, és hangot adott annak az óhajnak is, hogy ha „bennék a ki-holt Nyelvek mellett a mai virágzó tanult Nyel-
vek is taníttatnának, ha *tanulói Eszköz-Nyelvül a Nemzeti vé-tettetnek fel s tétetnek közönségessé.*”⁵⁴

Ez az óhaj különben már régen felmerült, mert „a nyelv hathatósabbá tétele”, „a magyar nyelvnek ékesgetése”, „a magyar nyelv pallérozása” mellett leginkább a magyar *tanítást nyelvnek* a problémája került előtérbe. *Decsy* Sámuel már idé-zett munkájában sürgette a *magyar tanítási nyelvet* is, mivel szerinte semmi sem öregbíthetné jobban nemzeti nyelvünk di-csőségét, „mintha minden tudományt magyarul taníttatnának iskolákban is.” Egészen a gyakorlati élet oldaláról láttatta a kérdést, amikor azt is feltárta, hogy „a tanításnak és a tanulá-snak módját leginkább nehezíti a tudományoknak idegen nyelven való taníttatása.” Az 1791:XVII. t.-c. intézkedett ugyan arról, hogy a magyar nyelv *rendkívüli* tárgy legyen minden fő- és kö-zépiskolában, az 1792:VII. t.-c. pedig arról, hogy Magyaror-szág iskoláiban a magyar nyelv *rendes* tárgy legyen, s így a ma-gyar nyelvi tanszékek előadásait is kötelezővé tette, eredmény azonban mégsem mutatkozott, mert egyrészt a tanszékek nem megfelelő embert kaptak, másrészt hiányoztak a szükséges és megfelelő tankönyvek is. A különböző iskolákban magyar nyel-
vet tanító pedagógusok leginkább maguk készítenek nyelvi, il-
letve nyelvtani összefoglalásokat. Mint típust idézhetem a ma-gyar nyelvet Lőcsén tanító *Dayka* Gábor írását (kéziratban a sá-rospataki Kollégium könyvtárában), anyaga általában kevés, gyakorlati vonatkozása még kevesebb, de legalább nyújtott vala-mit lőcsei tanítványainak. *Dayka* a *Magyar Kurir* hasábjain tu-dósítást közölt arról az örömről, „mely egy buzgó hazafinak szi-vére árad, midőn anyanyelvének előmenetelét tapasztalja.”

A magyar nyelvi nevelés legnagyobb problémája lett a ma-gyar nyelvű tankönyvek megírása, megjelentetése. *Losontzi* Ist-ván *Hármas Kis Tükör* c. munkájának Bevezetőjében elvet is rögzített szerény óhajában: „Magyar Gyermekeknek magyarul

irtam, nem idegen nyelven, mellyet nem értenek. Sőt vajha már valaha felállíttatnának a mi nemzetünkben is a Magyar Oskolák, a melyekben a szükséges dolgokra magyar nyelven taníttatnának elsőben gyermekeink!, úgy!, sem idejeket, sem a Szülék költségeket haszontalanul el-nem vesztenék.” Vádloán jegyezte meg, hogy az iskolákban mindenütt és minden különbség nélkül a gyermekek „Celláriusra, Deák Rudimentára szoríttatnak, a mellyeknek paraszti állapotjukban soha semmi hasznát nem vehetik”.

A latin nyelvű tanítás visszaszorítása az 1790-es években már megindult. Elsősorban azzal érveltek a magyar tanítási nyelv védelmezői, hogy a latin nyelvű tanítás elzárja a magyar ifjúság legnagyobb részét a tudományok elől is. Ezért „elműhatalatlanul mindenek felett az kívántatik meg, hogy az oskolákban magyar nyelven taníttasson az ifjúság.”⁵⁵

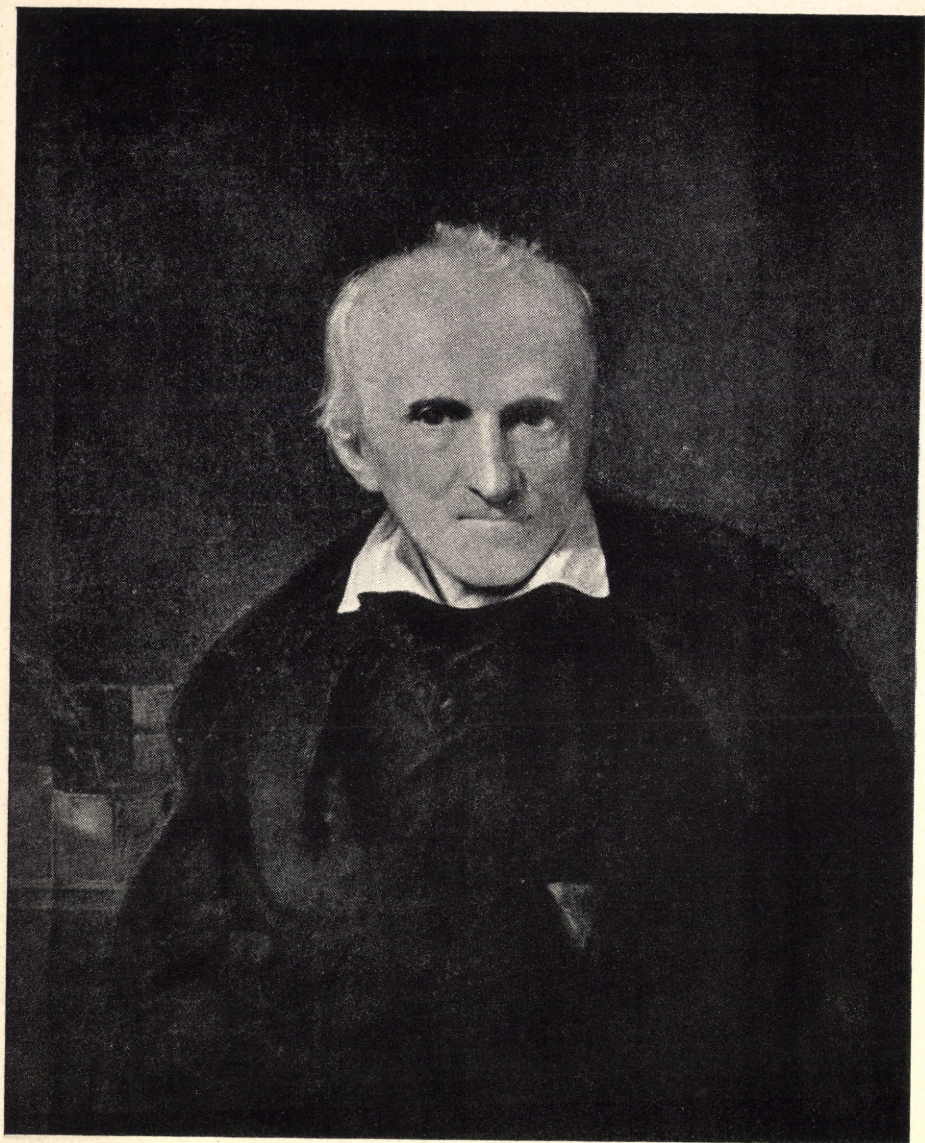
Vályi András „Beszéd a Nemzeti Nevelésről”, Pesten, 1791-ben megjelent írásában központi problémává tette a magyar „tannyelv” kérdését. Nem tartotta célravezetőnek, hogy mindenkit deák nyelvre tanítanak, „s azon a Nyelven pedig, a mellyen beszélnek a Gyermekek, többnyire tsak imádkozni, és a betűket leírni tanulták”. Keserűen állapította meg, hogy a latin nyelvű oktatás az ország lakosságának nagyobbik részét zárja el a művelődés elől. Érdemes idéznünk sorait: „Legalsó része Hazánkban az Ország Tagjainak a Jobbágyság, a Tselédek, és a paraszti munkás Emberek. Ezek felől némellyek tsak úgy gondolkoznak, mintha ők nem is emberek volnának s semmi szükségek nem volna a taníttatásra. Elég, úgy szóll: ha külsőképen ép testtel bírnak, megtanulhatták gyakorlások után a dolgozást, s több nekik annál nem kell”. Amikor 1791-ben az 1790. évi országgyűlés XVI. t.-c. alapján a pesti egyetemen magyar tanészék létesül, s Vályit e tanszékbe beiktatják, „A magyar nyelv hathatosságáról” beszél hallgatóinak (v. ö. A magyar nyelv hathatosságáról mondott beszéd. Pest, 1791.) Kiemelte a *nyelvművelés szükségességét*: „az egyetemi tanítószék.... terjesztője lesz a nyelvművelés eszközeinek” is.

Az 1792: VIII. t.-c. a magyar nyelv tanításáról és használatáról (de Studio et usu linguae Hungaricae), a magyar nyelv rendes tantárgy voltáról (studium ordinarium) intézkedett, de sem a pedagógusok, sem az ifjúság nem látta sok értelmét annak, hogy a magyar nyelv mint rendes tantárgy taníttassék. Néhány iskolának ebből a korból való jegyzőkönyve azt is feljegyezte, hogy az ifjúság nem is járt a magyar órákra. A tanárok is panaszkodtak, hogy a magyar nyelv tanításához nem volt

utasítás, sem metódus, sem könyv. Bár az 1790-es években már jelentek meg „oskolai vezérkönyvek” is, (mint pl. *Szakonyi József*: Oskolai vezér: vagy az okos és hasznos oskolai tanításra vezető könyvecske. Pozsonyban, 1792.), anyaguk azonban éppen a magyar nyelvtan tanítására vonatkozóan kevés volt. Szerzőik ugyanis német minták után dolgoztak. A protestánsok iskolái ebben a tekintetben is olyan munkát végeztek, amiben a magyar nyelvi nevelés és nyelvtantanítás haladó hagyományának példáit is szemlélhetjük. A *sárospataki* és a *debreceni* kollégium munkáját kell elsősorban kiemelnünk. Az 1790-es évek nyelvi mozgalma betört az iskola falai közé is, és a latin nyelv makacs védelmezői mellett a magyar nyelvnek is támadtak lelkes apostolai. Tudós professzorok magyar ábécéket írtak, mint pl. *Szombathy János*, akinek 1797-ben jelent meg magyar ábécéje. „ABC könyvecske a Magyarországi apróbb oskolák használatára, készítettett S-Patakon 1796. Nyom. Pozsonyban 1797.” Ez a könyvecske módszerében még *sillabizáló*, de tartalmában, anyagában haladó. Az eddigi ábécés-könyvek vallásos jellegű anyagát teljesen mellőzte, s előtérbe került a moralizálás, az oktató jellegű példák felhasználása. Az írásnak és olvasásnak hasznos voltáról is közölt olvasmányanyagot. Erkölcsei reguláit is közelebb vitte a falusi gyermekek életéhez.

Ugyancsak egy pataki professzor, *Szentgyörgyi István* magyar nyelvtankönyvet írt „Kisded magyar grammatika...” címen. (Pozsony, 1797.) Bár célkitűzése még az, hogy a magyar iskolákban levő, de a deák oskolákba igyekező kisded tanulóknak adjon olyan nyelvtankönyvet, amelynek megtanulása majd megkönnyíti a deák nyelv tanulását is, mégis nyelvtankönyve kiemelendő a magyar nyelvtan tanítása szempontjából is, mert a nyelvtani szabályokat úgy igyekszik csoportosítani, hogy az elmélet és a gyakorlat tervszerűbben kapcsolódjék össze.

A kollégium ifjúsága — és ez igen figyelemreméltó jelenség — elsősorban kívánta a magyar nyelvoktatást. Sárospatakon például 1792-ben az ifjúság intézett kérést az előljáráshoz, s ebben a természettannak magyar nyelven való előadatását kérte. A felettes hatóság meg is adta az engedélyt azzal a feltétellel, hogy a szokatlanul új szavak ne használtassanak a tanítás nyelvében. A pataki tantervek alakulásában, fejlődésében típus példáját látjuk annak, hogyan vívta meg harcát a magyar nyelv a latinnal a tanítási nyelv vonalán. A korszellemnek megfelelően az 1796-os tanterv a gimnáziumban a magyar nyelvet tantárggyá tette, az Akadémián a tantárgyak nyelvét a magyarban jelölte meg. Ez a tanterv azután ösztönző hatással volt a pataki magyar nyelvű tankönyvirodalom megteremtésére is. Bár a

KAZINCZY FERENC

latin nyelvnek még akadtak védelmezői, mégis az 1810-es években mindinkább erőre kapott a magyar nyelv, és 1818-ban az határozottatott, hogy minden tudomány, még a latin nyelv szabályai is magyar nyelven taníttassék. Debrecenben hasonló módon vívta harcát a magyar és a latin nyelv. Az 1795-ben megjelent: „A tanítók kötelességei...” inkább a latin mellett kötötte le magát, sőt egyenesen előírta, hogy „szoros kötelessége lesz a tanítóknak, hogy ezen iskolabeli tanítványokkal soha magyarul ne beszéljenek.” 1806-ban a magyar nyelv mint önálló tudomány nem taníttatott, csak az 1817-es évektől kezdve kezdett előtérbe kerülni a magyar nyelv, még pedig egészen érdekes módon, elsősorban „a tanári széken, a magyarázatokban”, de a tanulók feleletében *nem*.

A kollégiumi oktatás keretében a magyar nyelv ügyének sok pártfogója akadt, számuk különösen akkor nőtt meg, amikor a II. Ratio Educationis (1806.) sem rendelte el a magyar nyelvű oktatást. A nemzeti nyelvnek, melyet az I. Ratio még mellőzött, némi szerepet juttatott ugyan, s a magyar nyelv már külön tantárgy, a többi tantárgy nyelve azonban a latin maradt, sőt a magyar nyelv a grammatikai iskolák részletes tanterve szerint inkább csak a latin oktatáshoz csatolt függelék. Nem gondoskodott ez a Ratio sem a tanítás módjáról, sem a magyar tankönyvekről. A kollégiumok talán éppen ennek visszahatásaképpen kívántak gondoskodni magyar nyelvi tankönyvekről és megfelelő módszertani munkálatokról is. Debrecenben már 1797-ben megemlítik az előljárók, hogy az olyan nemzetek példájára, melyek az iskolában már anyanyelven tanítanak és írják a szükséges tankönyveket, a protestáns kollégiumok professzorainak is ebben az irányban kell elsősorban munkálkodniok. Ennek az óhajnak megfelelően jelentek meg az ún. *debreceni és pataki tankönyvek*, mint a magyar nyelvű tankönyvirodalom úttörő jellegű kezdeményezésének szép példái. Hogy mennyire hiányt pótlók voltak ezek a tankönyvek, mutatja az is, hogy bár *Comenius* tankönyvei még megújult kiadás-sorozatban jelentek meg, a tankönyvek mellé az igény már új és modern könyveket is követelt. A pataki és a debreceni tankönyvek kiadásában gyorsan váltották egymást az új tankönyvek. Ez a tény is a fejlődés fokmérője, mert az új kiadások mindig számon tartották a nyelvtudomány s a neveléstudomány és a módszertan fejlődését is. Mint jellemző példát idézem erre *Szombathy János* ABC-jének 1803-as kiadását. („Az Új ABC-és Könyvre való Bevezetés.”) Bevezetésében külön értekezik *Gedike* módjáról, „melly szerint Először a Gyermekekkel egész Szókat olvastatnak, azután a Tanítók a Szókból a Szó-részeit, vagy a Betűket ki-mutogatya-

tyák.” Gedike módszerét *hasznosnak* mondja, de átmenetnek azt ajánlja, hogy eklektikus módon a régi módot és a saját módját együtt használják. Saját mód: „melly szerint először a Betűket eszméltetjük meg a Gyermekkel, azután tanuljuk az egész szó olvasását.”

A sárospataki és a debreceni kezdeményezések legalább is elvükben hatással voltak a többi protestáns iskolák tanításmódjára is. *Bethleni Hari Pál*: „A szigethi h. h. vallás-tételt tartók főiskolájának tanításbéli systemája”, Kolozsvárott 1801-ben megjelent munkájában követelményként jelölte meg, hogy elsőben *anyai nyelven* ismerkedjenek meg a tanulók a tudományok főbb vonásaival. A gyermekek könnyebben tanulnak, könnyebben válnak értelmes emberekké, ha anyai nyelvükön taníttatnak. A falusi és a kisebb mezővárosi iskolák az olvasás elemeit, a betűk ismeretét, a helyes és szép írást, a levél és nyugtatvány írását általában szorgalmazzák, de mélyebb nyelvi ismereteket nem nyújtanak. A pataki iskola 1813-ból való jegyzőkönyveiből mint jellemző adatot közlöm a következő tény: „Tapasztaltatván, hogy a tanulóifjak közül sokan, kivált diktálás után igen hibásan írnának, meghatározottat, hogy mind a nagyobb, mind pedig a kisebb Tanulók a diktálás után való Írásban jó móddal gyakoroltassanak, és Írásaikra a Tanítók a legnagyobb szorgalmatossággal felvigyázzanak.”⁵⁶

Ennek a hiányosságnak feltétlenül az a magyarázata, hogy nem volt a kisebb iskolákban megfelelő az írás, az olvasás, egy szóval a magyar nyelv tanítása. A tanítók számára vagy általában nem adtak utasítást és módszertani eligazítást, vagy pedig ezek az utasítások nem a lényeges dolgot emelték ki, és legtöbbször felesleges és formalista utasításokkal operáltak. A különben korszerű „Az Ékes Írásnak a Nemzeti Oskolákra alkalmaztatott Eleje”, Budán, 1781-ben megjelent munka is ilyen aprólékos előírásokat tartalmaz: „A testnek helyes állásáról való szabások: 1. A test a fővel együtt se té, se tova ne düljön, hanem tsak előre, de igen kevésse hajoljon. 2. Az egész test az asztaltól egy tenyérnyire távozzon és a bal-karon fekdüdjön. 3. A szemek untalan a toll hegyére vigyázzanak. 4. Az újjak előre merőn álljanak stb., stb.”

Sajnos, alig volt rá mód, hogy a kor színvonalán álló és a gyakorlati szükségleteknek is megfelelő módszertani elvek alapján készült tan- és módszertani könyveket kapjanak a tanítók. Egészen kivételes hely illeti meg *Simon Antal* úttörő jellegű munkásságát, aki magyar viszonylatban valóban úttörője volt az *írva-olvasás* módszerének. „Igaz mester, a ki Tanítványait igen rövid idő alatt minden unalom nélkül egyszerre írni és olvasni

is megtanította”, Budán 1808-ban megjelent munkájában a magyar fonetika történetében is számon tartott könyvet alkotott meg. Az egyes hangok kiejtésénél pontosan írta le a „szóló eszköz”, a száj állását és idomítását, s akkor, amikor az egyes hangok képzésmódját is megmagyarázta az írva-olvasás tanításánál, nagy gondot fordított tanítványai beszédének *fonetikai művelésére* is. Kár, hogy módszere csak saját intézetében, a váci siketnéma intézetben élt a gyakorlatban. Azt csak sajnálni tudjuk, hogy a magyar fonetika másik úttörő művelőjének, *Meszlényi Molnár János*nak „Bevezetés a siketnéma oktatásmódban... Pest, 1812. című műve sem hatott szélesebb körben, bár olykor hivatkoznak rá, mint pl. *Szilágyi János*: „Az tz hang természeti eredete” c. cikkében. (Sokféle. A Bétsi Magyar Ujsághoz Toldalék: 1832. 354.) A *hangtani* elemzést a két úttörő siketnéma intézeti oktató nyomán igen fejlett formában lehetett volna gyakorolni iskolánkban is. A fonetikai vonatkozású cikkek általában gyakorlatibb szempontból nézték a problémákat. A *Sokféle* egy másik cikke „Az önhangzók felosztásairól” címmel (1833. 654—55.) rendszeresebben kívánta összefoglalni magánhangzóinkról való eddigi ismereteinket. Figyelemre méltó fonetikai műszavainak magyarázása, s a fonetikai ismeretek gyakorlati fontosságának kiemelése. A rövid és hosszú „önhangzók” megkülönböztetésének fontosságát pl. így támasztja alá: „Ezen különbségre nagyon szükséges vigyázni, mert gyakran a szónak épen más értelme van a rövid, más a hosszú önhangzóval ejtve, po. kar, kár, kor, kór, szurok, szúrok, tör, tör stb.”

Felhívta a figyelmet a helyes és tiszta hangképzés fontosságára is: „Hiba: József Ötsémtől öt hordó, édes bort kértem költsön — így szóllani: Juszif ütsimtül üt hurdu idis burt kirtem kültün.” — A tájnyelvi kiejtést — helytelenül — kipellengérezte, hibának tudta. Ez a probléma különben később még élesebben vetődik fel. A tájszavak gyűjtése mellett mind többen foglalkoztak a „tájbeszéd” hangtani, alaktani vonatkozásaival is. Sokan voltak azon a nézeten, hogy a tájnyelvi ejtés hibás ejtés. A Hasznos Multságok cikkírója jellemzően „A hibás tájszavakról” címet adta elmefuttatásának, s azon az állásponton volt, hogy a tájnyelvi szólás, ejtés hibás: „Némelly *hibásan* ejtett mondások”-ra pl. „Beregh” megyéből a következő példákat említi meg: „megfele eszik a húst, megfele halnak az emberek, megfele írják a leveleket... ugyan Bereghben semmi concordantia, p. o. sok birkák megy itt, jön már a bírák, azok a katonák erre jön — Borsodban: jösz te hozzánk vagy jer hozzánk helyett: jöszte nálunk, jer nálunk”. Hibás felfogáshoz illően azt ajánlja, hogy „szükség volna a tanítókra is vigyázni, hogy a hibás

kiejtéseket a falusi gyermekeknek ne engednék, de tapasztalatom szerint még a tanítók is illy hibásan beszélnek...”⁵⁷

Széchy György: „Az egyetemes dialektus” című írásában a tájnyelvi „hangmértékkel” kapcsolatos megfigyelését is közölte: „Túl a dunaiak negyedrészt hangmértékkel hangoztatják ezeket: bíró — buza, a Dunán inneniek pedig kétnegyedrész hangmérték szerint, így: bíró — búza.”⁵⁸

Ennek a fonetikai érdeklődésnek később is tapasztalni fogjuk hatását. Az 1830-as években pl. a hangsúly és a hangletítés problémáját is felvetették. „A sokféle kiejtés, kihangoztatás, hangicsálás stb. szinte változtat a szó értelmén! Így: menj haza, e kifejezést parancsólólag, tanácsadólólag stb. nem szoktuk egyformán kihangoztatni, mely kihangoztatásnak még nincsenek az írásban jegyei... A ? ! — jegyek még nem elegendők arra, hogy a kihangoztatás szabályait, szónoklati, jálékszíni, költészeti, közéleti változatos fokait kifejezzék...”⁵⁹

Az eredményesebb iskolai nyelvi oktatás céljából a protestáns kollégiumok vezetői elkészítették a hiányzó útmutatásokat is. Kettőt kiemelek. Az egyik Sárospatakon készült, összeállítója Tóth Mihály, a pataki kollégium pedagógarchája. „*Gyermek-Nevelésre vezető Ut-Mutatás a S. Pataki Helvetica Confessiót Tartó Collégiumban Tanító ifjúság számára*”, Kassán, 1797-ben megjelent munkájában egészen haladó elveket és gyakorlati szempontokat találunk. Megrajzolta a jó tanító típusát. A jó tanító tanítványait szereti, mindig jókedvű, békességes, tűrő. A jó tanítónak „nemcsak elegendő Tudományúnak, hanem a tanításra is alkalmasnak kell lenni. Sok tanítók hibáznak abban, hogy a tanításba inkább a magok mély tudományokat és szélesen kiterjedő tapasztalásokat akarják mutogatni, és vagy igen hosszasan, vagy igen mélyen tanítanak; hogy őket tanítványaik annyival inkább tsudálják, betsüljék, és féljék, de ilyen tanításoknak a gyenge tanítványokra nézve semmi hasznok nints, sőt károsok, mert a gyermek ezeket meg nem foghatván, azt gondolja, hogy mindazok, a melyeket Tanítójától hall, olly nehezek, hogy ő azoknak értelmekre soha el nem juthat, következésépen meguntatkozik, s elreslül a tanulásban, a figyelmetessége is megtsökken...” Módszertani irodalmunk haladó hagyományai között tarthatjuk számon a tanítás módjáról vallott nézeteit is: „Nem annyira tanultatni, mint tanítani kell a gyermekeket.” Nem kell ugyan emlékező tehetségeknek gyakorlását is elmulatni, de nem is kell azt az ítélő tehetség kárával gyakorolni.” Korának tanítá-

si gyakorlatát is mérlegre tette. Mi itt a magyar nyelv tanításával kapcsolatos megjegyzéseit emeljük ki. Különösen érdekes számunkra kora sillabizáló módszere elleni kifakadása. Szerinte ezzel a móddal nagyobb az időtöltés, mint a belőle való haszon, mert nem célravezető, ha a gyermek így sillabizál: há- á- ha, te- a - ta, el - o- em - lom, hatalom, mert ez így hosszú és időtöltés, hanem elég lesz így is: ha- ta- lom, hatalom.” (Már Szőnyi Nagy István (1695) megállapította, hogy „nagy hijábavalóság s kerengő útvesztés” az elmét „öszvevesztő syllabicálás.” Pl. Pa ra di tsom ban: Pe á Pa; er á, ra Para: de, i, di: Paradi: tse, o, em, tsom: Paradi:tsom: be, a, en: Paradi:tsomban. Ez volt a véleménye Comeniusnak is: a szillabizálás: „elméket csigázó, közönséges, sokáig tartó és unalmas.” (Orbis Pictus: 1685. Előszó.)

A másik ilyen természetű munka: „*Tanítás Módja, mellyet követnek a Helvetica Confessiót tartó Dunán innen levő Superintendentia megyéjebeli Minden Oskolák*”, Pesten 1801-ben megjelent összeállítás. Általános elvei közül kiemelendő: az iskolában is munkásságra kell a gyermeket szoktatni, értvén alatta az önállóan elkészített feladatok megkövetelését, mert az ilyen feladatok elkészítésében élesedik a gyermekek elméje. Különösen felhívta a figyelmet arra, hogy az iskolai tanításban és a magyar nyelvtan tanításában a memóriát is gyakorolni kell ugyan, de úgy, hogy az a judiciumnak hátramaradásával és kárával ne történjék. Kipellengérezte kora iskolájának hibás módszereit is. Az olvasás tanításával kapcsolatban megemlítette, hogy ne *nótára* tanítsuk „a rossz szokás szerént” az olvasást, hanem célunk az legyen, hogy a tanítványok „természeti hangon tudjanak olvasni, úgy, hogy hangjokkal is megmutassák, hogy értelemmel olvasnak.”

A magyar tankönyvek ügye ezekben az évtizedekben azért volt nehéz probléma, mert jól szerkesztett, a tudomány álláspontjával megegyező, korszerű iskolai nyelvkönyv nehezen született meg. A korabeli nyelvtankönyveknek legnagyobb hibája elsősorban az, hogy minden módszertani ismeret nélkül, a didaktikai és módszertani szempontokat tekintetbe sem véve készültek, pedig Johann Farkas: *Ungarische Grammatik für Deutsche*, Wien 1816-ban megjelent nyelvtan könyvének II. részében Márton József világosan megmagyarázta, hogy „fődolog a tanításban ez a kettő: „1. hogy amit valaki tanít, azt jól tudja, még pedig úgy tudja, mint tudományt; 2. hogy a tanításban jó módot kövessen. Ha a Tanítóban ez a kettő megvan, úgy foganatos lehet a tanítása, különben nem.” A korabeli nyelvtankönyvek egyik

legnagyobb hibája, hogy zsúfoltak és az alaki nyelvgyakorlatok útvesztőjébe vették bele az a kevés módszertani igyekezet is, ami meg-megbújt e könyvekben. Több nyelvtan a logika szempontjait vetítette bele tárgyába, s Adelung hatására a nyelvtannak és a logikának kapcsolatát tükröztette. A grammatizálás elvben nem hiba. Az sem hiányosság, hogy a nyelvtankönyvek minél részletesebben kívánták a magyar nyelv szabályait, törvényszerűségeit megmutatni, de az már hiányosság, hogy nyelvezetük, megfogalmazásuk, formálási módjuk sok esetben nagyon elmaradt a korabeli értekező próza és a tudomány nyelve mögött. Ahány nyelvtan, annyiféle a terminus technikusokkal való élés, s hogy nincs egyöntetűség ma sem nyelvtani műszavainkban, egyik okát abban látjuk, hogy a nyelvtanirodalom kezdeti próbálkozásában igen sokrétű és kevert szaknyelv teremtdött meg. Amikor Kassai József „Magyar Nyelv-Tanító Könyv”, Sárospatakon 1817-ben megjelent nyelvtankönyvét forgatjuk, önkénytelenül is igazat adunk egyik bírálójának, aki azzal vádolta meg Kassait, hogy grammatikájának tanulmányozása révén „kábulást okozó zúrzavarba fúl belé az ember.”⁶⁰ És ezt elsősorban az okozza, hogy nyelve, terminus technikusainak magyarítása sok esetben erőszakolt volt. Korának pedagógusai is elrémülhettek például a pont értelmében használt *böket, szúrat, szúrvány, a viszontagló névmással* (visszaható!) eszméglés (repetitio! stb.) műszavaktól, és már itt is gyakran előforduló erőszakos szóelemzéseitől. Általában a korabeli nyelvtanok írói nem folytatták sikeresen Sylvester, Szenczi Molnár Albert a nyelvtani műszavak magyarítását célzó kezdeményezését,⁶¹ s Kazinczyval szólva nyelvtani műszavaik, elnevezéseik „nem nevek, hanem definiíciók, s hosszóságok miatt hasznavehetetlenek.”⁶¹

A magyar nyelvtanítás eredménytelenségéről is sok a korabeli panasz. Dokumentumnak kézíratos anyagot is idézünk: Az 1800-as évek közepe táján írt ún. „Oskolavizsgáló Jegyzések” tanúsága szerint a vidéki iskolákban — forrásunkban Bodroszentesen — nemcsak az a hiba, hogy a tanulók hamar elhagyják az iskolát, és így „nem érnek rá, hogy írni tanuljanak és könyvből a szükségesebb tudománykákat elsajátítsák”, hanem az is, hogy éveken át nincs előrehaladás, nincs fejlődés. Évről-évre ilyen bejegyzéseket olvashatunk: „Nem derék írók”, „a tanítványok nem sokkal haladtak elébb, mint a múlt évben voltak.” Komjáthy Ábrahám: „A Gyermekek Neveléséről és Tanításáról” c. munkájában (1820.) felvetette a következő problémát: „Szomorú és unalmas kérdés: Mi annak oka, hogy a Magyar Nyelvben a Betűk csak úgy hangzanak, amint leírtnak, azaz minden Betűnek maga hangja van, mégis a mi gyermekeink három s

több Esztendőket is eltöltenek az Oskolában, azonban ha onnan kijönnek, már Esztendő mulva egy csepét se tudnak olvasni?” Válasza egyúttal jellemzi a korabeli falusi iskolákban folyó tanítási módokat és állapotokat is: „Oka az, hogy a falusi Mesterek a könnyít választván a Dolognak, tsak könyv nélkül tanultatnak a magok Gyermekekkel, anélkül, hogy a könyvben lévő Dolgo-
kat és Szókat nékiek megmagyaráznák.... Tsak azokat a könyveket olvastatják velök, amellyeket könyv nélkül is már kétszer-háromszor által tanultak: innen minthogy az olyan könyveket jól tudják olvasni mind a Tanító Mester, mind más Hallgatók elhiszik, hogy az ő gyermekei már jó olvasók, holott, ha más új könyvet adsz az ő kezekbe, melyet ők azelőtt nem láttak, nem olvastak, csak egy sort öt-hat minutáig alig tudnak kisillabizálni.” Komjáthy is elítélte a lelketlen sillabizáló módszert, s azt hirdette, hogy az írást az olvasással együtt kezdjék el tanítani. Hibáztatja azt a gyakorlatot is, hogy az ábécé után a magyar gyermekeknek a Kis és Nagy Kátét adják: „Több mint 200 Esztendejénél, miolta ebben gyötrik a gyermekek minden haszon nélkül elméjeket, vesztegelik idejüket.” Nem is értik, tele van unalmas moralizálással és olyan dolgok emlegetésével, amelyek egyáltalán nem érdeklik a gyermekeket. Ugyancsak *Komjáthy* Ábrahám egyik kéziratban maradt munkájában „A falusi gyermekek logikája” (Kézirat. Pataki Kollégiumi Könyvtár.) kitért arra a problémára is, hogyan segítse elő az iskola a gyermek gondolkodásának fejlődését. Ebben a munkában nagy szerepet szán a nyelvtannak is. Általában az iskola nevelő munkájával, a magyar nyelv tanításával kapcsolatos írások a nyelvtani ismeretek adása mellett felvetették a magyar nyelvi órákon elvégzendő más feladatok kérdését is. *Szabó János* pl. „A hazabeli kisebb Oskoláknak jobb lábra állításokról....”, Pesten, 1817-ben megjelent írásában bőven foglalkozott az anyanyelv tanításának kérdéseivel is, s külön kiemelte a *helyes és értelmes beszédre nevelés fontosságát*. Feltárta a hiányosságokat: „Tsodálkozni lehet azon, hogy a kisgyermekek Oskolájában a beszéllés tanítását mind-eddig nemtsak legfőbb tárggyá nem tették a Tanítók, hanem azt egészen elmulatták... Nints egy oskolai könyvünk is, mely azt adná elő, mi módon kellessen a gyermekeket helyesen beszélni megtanítani.” Ez az adat egyúttal arra is bizonyított, hogy a korabeli szakirodalom keveset törődött ezzel a problémával, és Simon Antal könyve nem talált sok követőre. A sáros-pataki kollégium „tudományos és tanítási rendjét” felülvizsgáló bizottság 1816-ban, 1819-ben és 1822-ben azért foglalkozott alaposan a hazai nyelv tanításával s a megfelelő tankönyvek „szükséges előállításával”, mert ebben az időben ez volt a legégetőbb

probléma, s mivel „különös szempontból kell venni a hazai nyelv grammatikai regulák szerint való tudását”, ezért megfelelő magyar nyelvtankönyvről is gondoskodni kívánt. Ennek megírására „tekintetes Kazinczy Ferenc úr tisztelettel felkérettet”. Sajnos Kazinczy könyve nem készült el.⁶²

E korszak vázlatos rajzának befejezéseképpen emeljük ki azt a tanulságot, hogy a nyelvi érdeklődés és az egyre fejlődő nyelvtudomány alapot teremtett az iskolai nyelvi nevelés igényesebb formájának is. A tárgyi feltételek, az iskola, a tankönyv, az utasítás, a módszertani útbaigazítás kérdése mindinkább előtérbe került, sőt a magyar nyelvet tanító pedagógus irányában is megfogalmazták az igényesebb követelményt. *Majoros* András, *Szombathy* János professzortársa felett tartott gyászbeszédében⁶³ megrajzolta a hasznos és jó pedagógus képét. A hasznos, előmeneteles tanító beszédét könnyen és minden fejtörés nélkül megérthetik. A világosság vagy érthetőség tehát fő bélyege a hasznos tanításnak és semmi sem rettentheti el jobban az ifjú elmét és semmi sem lehet inkább ellenére az előmenetelnek, mint ha a tanító ködnek oszlopában jelenik meg. Elítélte azokat a tanítókat, akik keresve keresik a homályt, és igyekeznek fellegekbe borítani gondolataik egét, azt gondolván, hogy ezzel különös méltóságot szereznek maguknak.

Nem lenne teljes a képünk, ha nem térnénk ki annak a problémának a felvetésére is, ami majd az 1830–40-es években vetődik fel élesebben. Az iskolai nyelvművelés, az iskolai nyelvtanítás előmenetele, tudományos színvonala függ a magyar nyelvtudomány fejlődésétől is. A *Magyar Tudós Társaság* megalapítása óta tudósaink és íróink hathatósan segítik az iskolai nyelvoktatás és nyelvi nevelés munkáját is. Szükség is volt a beavatkozásra, mert különösen nyelvtankönyveinkben burjánzott el a tudománytalanság. Amikor az Akadémiát arra kérték, hogy jelölje meg, melyik nyelvtan a legjobb és melyiket vezethetik be az iskolákba, kiküldött bizottsága jelentette, hogy „megvizsgálván minden magyarul írt, s közkézen forgó elemi magyar nyelvtanokat... köztök egyet sem talált, mely tanra és módszerre nézve a hazai középiskolákban föltétlenül alkalmasnak mutatkoznék.”⁶⁴

A jó iskolai nyelvtankönyv igénylése is előtérbe került, tehát. Megindult a döntő harc azért is, hogy az „iskolákban a Magyar tanításmódja tétessék közönségessé.”

Végül összefoglaló jelleggel a legilletékesebb kortársi helyzetképet idézzük. *Czuczor* Gergely „A magyar nyelv állapota Gymnásiuminkban” c., a Tudományos Gyűjteményben megje-

CZUCZOR GERGELY.

lent közleményében⁶⁵ szemlét tartott a magyar nyelvi oktatás, illetőleg a magyar nyelv iskolai tantárgyként való szerepeltetése felett. Számot adott az eredményekről, felfedte a hiányosságokat. Helyzetképe érdekes számunkra is. Az első kritikái hang, amelyben megcsendült a segítség szándéka mellett a helyzet reális felméréséből eredő elmarasztaló hang is. Milyen a magyar nyelv sorsa iskoláinkban? Válasza: „Taníttatnak reá deákjaink, sőt mondhatom, kínoztatnak a száraz Grammatika tanulásával, de mind ennek maiglan igen csekély sikerét láthattuk”. A sikertelenség okai között emlegeti a jó grammatika hiányát, a tanításban tapasztalt rendszertelenséget: „Ahány Gimnásium, sőt, a hány tanító fő volt, annyi felé szakadt a honni literatura előadásának külömbisége.”

Amikor a Helytartó Tanács megbízásából *Verseghy* megírta grammatikáját, azt remélték, hogy „oly könyvvel ajándékozza meg iskoláinkat, amellyel ifjaink a kiszabott célra bizonyosan eljuthatnak.” Csalódtak, s Czuczor minden tankönyvíró számára ad utasítást, amikor kritikájában megemlíti, hogy ez a könyv is példája annak, „hogy lehet valamit jól tudnunk, de a módot annak előadásában, s a gyermekekhez tett alkalmaztatásban egészen elvétenünk.”

Czuczor végül megrajzolta a helyes fejlődés útját is. Hasznosan kell tanítani a magyar nyelvet, és célirányos rendszabásokat kell foganatosítani a tanítás módjára és a jó tankönyvek megírására vonatkozólag. „Elegendő és célirányos eszközök nélkül” nincs komoly haladás a magyar nyelv iskolai tanításában — zárta be Czuczor értekezését.

A következőkben éppen a Czuczor által kívánt fejlődés útját próbáljuk megrajzolni.

2. 1825—1849.

A reformországgyűlések kívánságai és sérelmei között előkelő helyet kapott a magyar nyelv ügye, és ezzel kapcsolatosan éppen a magyar tanítási nyelv kérdése. A reformországgyűléseken az alsó tábla egészen világosan fogalmazta meg e probléma lényegét: „Tanítás által kell minden hazafinak módot nyújtani, hogy hazánk nyelvét megtanulhassák..., ezért a magyar nyelv tudománya, tanítása minden iskolákban haladék nélkül hozattassék be, egyszersmind a deák nyelv helyett a magyar, mint közönséges tanuló nyelv állapíttassék meg, úgy, hogy mind az alsó, mind a főiskolákban minden tudományok magyar nyelven taníttassanak.” Az uralkodóház ellenezte e javaslatot. Lépésről lépésre haladhatott az ügy a megvalósulás felé. A részengedmények

azután maguk is akcióba léptek. Gondolunk itt elsősorban a Magyar Tudós Társaság engedélyezésére, megalapítására. A társaság „alaprajza” előírja, hogy „a Magyar Tudós Társaságnak csak az van téve céljává, hogy munkálódása által hazánkban a tudományok és szép művészségek honni nyelven műveltesse, viszont ezek által a nyelv maga csinosulást, fenséget és bővülést nyerjen...” Az uralkodóház politikusai azt is gondolhatták, hogy majd a magyar nyelv ügye, pallérozása, művelése csak ennek az intézménynek lévén kötelessége és tiszte, a tudós társaság keretében tompulni fognak a nyelvi harc politikai vonásai. Tévedtek. Az iskolák problémája, a magyar tanítási nyelv kérdése még élesebben került felszínre. Az iskolákban a nevelők és tanulók mind nagyobb számban álltak a magyar nyelv ügye mellé. Hiába hoztak súlyos, elmarasztaló ítéleteket a magyar nyelvért buzgó nevelők megfélemezésére, az ügyet elaltatni nem lehetett, legfeljebb késleltetni közigazgatási intézkedésekkel, politikai manőverezéssel. A Helytartó Tanács pl. ilyen halogató politika szolgálatában intézett kérdéseket a főigazgatóságokhoz: Van-e lehetősége és mely iskolákban a magyar nyelv tanításának? A beérkezett válaszok is azt bizonyították, hogy országos jellegű az igény a magyar nyelv tanítása irányában. Erre a Helytartó Tanács a nyelvtanítás sikeres, eredményes formáját azzal akadályozta, hogy húzta, halasztotta a megfelelő tanterv és tankönyv készítését. Jellemző pl. a magyar tankönyv ügyének intézése. Először az Akadémiát kérték meg, tegyen javaslatot, melyik nyelvtankönyv alkalmas a bevezetésre. Az Akadémia javaslata szerint egyik sem, de míg jobb nem készül, azt ajánlotta, hogy az első osztály számára a tanítók állítsanak össze a társaság által kiadott *A Magyar Helyesírás és Szóragasztás Főbb Szabályai* alapján ragozási táblát, a második és harmadik osztályban ideiglenesen használható *Szuppán Zsigmond* nyelvtankönyve.⁶⁶

Az Akadémia megbízásából *Czuczor Gergely* és *Vörösmarty Mihály* vállalták egy magyar nyelvkönyv megírását. Ez a könyv el is készült három részben: I. rész: Elemi Magyar Nyelvtan, a középtanodák I. osztálya számára.

II. Rész: Magyar Nyelvtan, a középtanodák II. osztálya számára.

III. Rész: Szókötés, a középtanodák III. osztálya számára.

Ez a hivatalos tankönyvnek szánt munka azonban éppen a hivatalos fórumok miatt nem jutott el az iskolákba. Sok huza-vona után csak 1848-ban került nyomdába, s addig anyaga és

módszere is korszerűsítésre szorult. A nyelvtudomány fejlődése mögött elmaradt, s kérdezve-feleltető módszere sem volt alkalmas már az igényesebb nyelvtanítás szempontjából.

Az országgyűlési felterjesztésekben, a különféle bizottságok javaslataiban mind gyakrabban merült fel már az 1825—30-as években is a magyar nyelv tanításának problémájával kapcsolatban a megfelelő tankönyvek és a képzett tanítók ügye is. A magyar preparandiák felállítását és modernizálását célzó javaslatok a tanítóképzés ügyét tették eleven problémává: „Az egész hazára kiterjedő úgynevezett magyar preparandiák, vagyis tanítókat a magyar nyelv tanítására készítő intézetek állíttassanak fel.”

Hogy mennyire reális szükséglet követelte a korszerűbb tanítóképzést, bizonyítja a kortársak leírásában kapott kép a tanítók helyzetéről, tudásáról, képzettségéről. — A *Felső Magyar-Országai Minerva* 1832-es évfolyamában *Mindszenty Dániel* „A nevelésről némelly észrevételek” című írásában olvashatjuk: „Közönséges panasz, hogy honnunkban a nevelés tudománya meg bölcsőjében vagyon, jó nevelők pedig olly ritkák, mint a fehér varjú.” A *Társalkodó* 1832-ben „*Falusi tanítók hazánkban*” címmel közöl igen részletes cikket. (381-383.) A falusi tanítók, vagy szokott nevükön *mesterek* általában szeretnek vándorolni. Nagy részük „a falu komikusának szerepét örömet játszsa”, kezdi M. J. jelzéssel illetett cikkíró tanulmányát. Az a kép, amit a következőkben rajzol, nagyon sötét, szinte vígasztalan. Lehet, hogy a cikkíró egyik egyéni tapasztalata áll az írás hitelessége mögött, így nehéz az általánosítás vonalán olyan tanulságokat levonni, hogy ez volt a típuskép, de az bizonyos, hogy sokhelyt ez volt a valóság. Sok igazság van ui. abban a megállapításban, hogy ezeknek a mestereknek nagy része a tanítóképzők hiányában „valamelly félreeső falusi iskolában magához hasonló mesternek tanítványa lévén, 3-5 év folyta alatt megfutja tanulási pályáját, mellyen nagy ügyvel-bajjal olvasni, írni, s keveset számolni tanul, s 14—15 esztendőskorában e mondott tudománnyal fölkészülve vagy említett tanítójánál, vagy sokkal alábbvalónál mint mesteri candidat-igaz címmel praeceptor beáll.” Azután megkezdí vándorlását, s végül valamelyik falusi iskolában megmarad és tanít úgy, hogy „a pedagógiát nevérol sem ismeri.”

Nagyon tanulságos egyik falusi iskolában tett látogatásának leírása is: „Nemrég betérvén egyik falusi iskolába, mintegy 12 esztendőskor gyermekeket felszólíték az olvasásra. Amint olvasni kezd, a mester közbeszól, hogy az ujjával mutassa, amit olvas. Nem sok kellett, mindjárt észrevettem, hogy gyakori ismétlés által csak az első lapot tanulta olvasni, mert mutatoujja egészen

másutt járt, mint hol nyelve az ortoepia szabályai ellen pergett. Hátrább fordíték 10 levéllel, de itt még a betűket sem vala képes összefoglalni.” Megdöbbenő ez a kép!

Nagy anomália van a könyvek terén is. „Néhány gyerek imádságos könyvből tanult, néhány a normális iskolák számára rendelt olvasókönyvből, egy 3-ik halotti énekeskönyvet tartott a kezében, egy 4-ik búcsúztatót, még álmoskönyvre is találtam.” Ezek az állapotok elsősorban annak a tarthatatlan helyzetnek következményei, hogy a tanítók megfelelő képzés és szaktudás nélkül, és a módszertani ismeretek teljes hiányában tanítanak ezekben a falusi iskolákban. Ugyancsak ebben a cikkben találjuk azt a megjegyzést is, hogy az egyik mester a helyesírás tanítása alkalmával azt mondta tanítványainak, hogy „sokkal jobb így írni: erősb, mint erősebb, mert már a régi tudós görögök is így írtak, s beszéltek magyarul.”

Hogy mennyire közügy és a társadalom szélesebb körű érdeklődését is érintő probléma volt a falusi iskolák és a magyar nyelv tanításának kérdése, mutatja az a tény is, hogy az erről szóló közleményeknek nagy a visszhangja. A *Társalkodó* előbb tárgyalt cikkére a *Sokféle* (A Bétsi Magyar Ujság mellé Toldalékul.) 1833-as évfolyamában „Észrevételek” címmel reflektáltak. Ahhoz a megállapításhoz, hogy a falusi iskolákban a gyerekek nem tudnak jól olvasni, hozzáfűzte a cikk: „Nemtsak a falusi iskolákban járó tíz esztendőös gyermekek olvasnak rosszul, hanem valóban számos felnőtt ifjakra, sőt doctorizált s cenzurált emberekre találni, kik értelmesen, s a hangnak kellemes változtatásával olvasni nem tudnak.”

Követelmény lenne tehát a jó tanítás! De vajon biztosítva vannak-e a jó tanítás feltételei? Nem a falusi iskolák tanítóinak hibája, ha jól tanítani nem tudnak, mert a) „Hol van hazánkban falusi tanítókat, úgynevezett oskolamestereket nevelő intézet?”

b) „Miért tanítson jól? Ugyan van-e hálátlanabb kenyér ennél? Van 30—40 v. tz. forint fizetése, egynéhány köből olyan kétszeres, melyben itt-ott látni egy szem búzát, kenyérnek 5—5 köből silány ros, gyakran e helyett is kukoritza vagy árpa, hogy legyen miből elrekednie, egy-két hordó gyülevész bor... Lakhelyük egy-két szűk szoba, az is nem ritkán roskadófélen levő épületben.”

c) Még morális adottságok is járulhatnak az előadottakhoz. „A paptól szoros függésben lélelők, melly gyakran szolgál. Hallottuk példájit, hogy nem tsak elfogadta a pap a szolgálatra temett ifjú praeceptor v. rectortól a szolgálatot, hanem gyakran inasi kötelességeket is kívánt tőlük.”⁶⁷

Az útleírások, a megemlékezések szubjektív megjegyzéseknek reális tartalmát bizonyítja a korabeli tudományos értékelések adata is. *Lesnyánszky András: Didaktika és Methodika avagy a Tanításnak Közönséges Tudománya és a Tanítás Műgyának Tudománya*, Nagyváradon 1832-ben megjelent munkájában, amelyet a kisebb nemzeti iskolák tanítóinak írt, arra neveli olvasóit, hogy tanítsanak alaposan, s különösen buzgólkodjanak az anyanyelv tanításában. Ezért ad részletes utasításokat a magyar nyelvtudomány tanítására, s „*A Magyar Nyelvtudománynak és a Helyesírásnak célirányos Tanításáról*” c. fejezet igen sok életrevaló gondolatot tartalmaz, ma is követendő elveket rögzít: „A nyelv szabásainak ösmerete a gondolkodó tehetségnek tökéletességét is közbevetetlenül is előmozdítja...” — „Az embernek anyai nyelven helyesen kell nemcsak beszélni, hanem írni is, mert a legékesebb írás, a legjobb beszédmód is elveszti az ő becsét, ha abban a helyesírás ellen való szembetűnő hibák találhatók” stb., stb.... Amikor követelményeket rögzít, leméri az adott helyzetet is. Milyen állapotban vannak az iskolák, milyen körülmények között tanítanak a pedagógusok? E kérdésekre adott feleletében szomorú adatok bujkálnak: „Sok helyeken csekély, s a Tanító állapothoz nem mérsékelt és csak az élet szükséges inségeinek kielégítésére is allig elegendő fizetés van. Ahonnan szükségképpen az származik, hogy a becsület-szerető és tanult emberek, a kik legalkalmasabbak lennének a tanító hivatalra, ettől elidegenednek.” Siralmas állapotban vannak a falusi iskolaépületek is: „Hány hely számlálhatni, ahol a Tanítónak szobájában gyülekeznek össze a tanítványok, és ott részént a Tanító gyermekeinek zajgása, részént a bejövő szomszédoknak beszéllgetése s. a. t. között taníttatnak? Hát ha még kicsiny a Tanítónak szobája is, úgy, hogy az asztal alatt is kell a tanítványoknak ülni, milyen előmenetelt várhatni akkor az oda kerülő tanítványoktól, kik egészen magokra hagyatnak, mint hogy a Tanító nem bujkálhat az asztal alatt?” Ilyen állapotok között természetes az is, hogy „a gyermekek nem gyakorolják az iskolát”, ami nem ritkán onnan is származik, hogy a tanító igen durván és kegyetlenül bánik a gyermekekkel, „minden csekélységért keményen bünteti azokat, s gyakorta rest a tanítás-ban.”

Ami pedig a magyar nyelvtan tanítását illeti, elég átlapoznunk a korabeli magyar nyelvtankönyveket. A rengeteg szabály és kivételhalmaz között és a megfogalmazás tekervényes útvesztőiben elveszett a lényeg is. Itt a magyarázata annak, amiről egy kortárs így adott összefoglalást: „Iskoláinkban, s mingyárt az alsóbb osztályokban, holmi száraz tanítmányokkal ölik el a

gyenge elméket.... Számtalan szabály (regula), kivétel (exceptio), s jegyzések tömkelegébe ejtik a még különben is hályogos-szemű, erőtlen gyermekeket... A tanítók csak az emlékezőtehetséget művelik, az ítélőképességet pedig parlagon hagyják”⁶⁸).

Ezekben az években tehát sok a hiányosság a magyar nyelv tanításában, s körülbelül általános és egyetértő a kortársak véleménye arról, hogy „az Ifjúság a Nemzeti Oskolákban Magyarul taníttatik ugyan, de nem felel meg a várakozásnak.”⁶⁹

Az eredményes tanítás akadályai voltak különösen a falusi iskolákban az iskola iránti közöny is. Ennek valóságos okait tárják fel az egykorú írások, amikor elmondják, hogy „a gyermek midőn minden betakarítva a mezőről, nagy reménnyel iskolába küldetik..., de a hideg, majd a csizma s más ruhadarab nemléte hányat nem tart otthón..., mártzius elején a hóval el kezd olvadni a gyerek száma is annyira, hogy a közvizsgáltatás alkalmával, melyet mártzius vége felé szokás tartani, alig mutatja fele rész tanulása sikerét.”⁷⁰

A bodrogszentesi iskolát látogató felügyelő jegyzőkönyvében sem találunk sok biztatót. 1841-ben tett látogatása után a felügyelő a következőket írta be Oskola Látogató Jegyzőkönyvébe: „1-ső félévben 10 ifjú és 6 leány tanítványok közül tsak egy olvasó gyermeket talált. A fogytkozás tetemes.”

1846-ban Nyárhó 5-én látogatta meg az Oskolát, de gyermeket nem talált. Mi az oka ennek? — teszi fel a kérdést. Válasza: „A Szülék és Előljárók menthetetlen hanyagsága, úgy, hogy itt, soha tavasztól kezdve egy gyermek se jár oskolába.” (Kéziratból.) Mészáros József kerületi látogató adatai a magyarázó okot is jelentik, s hitelesnek láttatják az ilyen közléseket: „Számtalan falusi és mezővárosi iskola, mellyel sok helyen a nemzeti nevet bitorolják, de mellyekben alig ragad a növendékre több, mint amennyit néhány nap alatt ismét könnyen elfelejthet”.⁷¹ Egy korabeli röpirat adatai is meggondolkoztatók: A falusi tanító „a nép fogalmi oktatását egészen elhanyagolja, legfőllyebb a tavaszi próbatételre az ügyesebbeket egy pár kérdésre és feleletre, mint a szajkót elkészíti, s ebből áll a jelen oskolai cursus...” Nem fejlődik a falusi iskolaügy a nép szegénysége miatt sem: A népnek „nagy erőltetésébe kerül, éppen télen át gyermeket a helybeli szomszéd, vagy még távolabb hitét követő kántorhoz oskolába küldeni, mert a szánakozásra méltó gyermek csaknem ruha nélkül, mezítláb, sírva hadgya el a meleg búbost, mellyen fél-éhesen, egy burgonyán rágódva hevert, szülője pedig szinte alig várja a kinyilló tavaszt, hogy a kikelt liba s egyéb baromfi, vagy a takarmány fogytán kikoplalt marhája után, a legelőre küldhesse oskolás gyermekét: a mit tehát télen kedvet-

lenül, a mester ostorától tanult meg illy paraszt fi, azt nyáron át lúd tollával elvesztegeti.”⁷² Hát még azok milyen szellemi sötétségben voltak, akik egyáltalában nem jártak iskolába! Arany János Bóka Bandijának sorsa, ezrek és ezrek sorsa volt, ezért hiteles Arany verse: „Bandi gyerek sohasem járt iskolába — Tudománya beletörnék a nagy Á-ba.” Ezért fogalmazta meg Szőnyi Pál így követelményét: „*Kiáltó szükség* van honunkban minde-
nütt a kor kívánatához alkalmazva, rendezett jó iskolákra, a tanítókat célirányosan képző intézetekre.”⁷³

Az első egyetemes tanítógyűlés is 1848-ban az igényesebb oktatás és nevelés érdekében hozta meg *Tavassi* Lajos javaslatára fontos határozatát: „Tegyük becsültté a tanítót, tegyük tekintélyesebbé az állását, hogy a nyomorult élélés miatt kénytelen ne legyen a tudományt elhanyagolni, kaszálni, kapálni, vagy a gyermektől fahasábokat, vagy havi cipókat s két garasokat ellogadni. Őt becsülve, becsültebbé teendjük az ügyet, melyet kezel és képvisel: a nevelés- és tanügyet, magát a tudományt.”⁷⁴

1848-ban még nagyobb erővel tört fel az az óhaj, hogy a magyar nyelv műveltség, s a magyar tanítási nyelven közvetítsük az újat: „Mi új érárt élünk — a szabadság éráját, miért ne kezdenénk nevelésünkben is újdonságot” — írja *Kerek István*: „Prima penna vagy: Az új hazában új nézetek — Altera penna vagy, csak az *anyanyelv* rovatába tanulhatunk latinul írni és beszélni”, Pesten 1848-ban megjelent munkájában.

Az 1830-as években *Táncsics* Mihály nem véletlenül hangoztatta a magyar nyelv tanításának fontosságát, s azt a tételt, hogy „ha van hazai tárgy, mely figyelmünket megérdemli, az nyelvünk”, mert az iskolákban még ezekben az években is nagyobb gond fordított a latin nyelv tanítására. A kortárs nevelők és politikusok el is panaszkodtak: „Ha azon serdülő ifjút honni nyelvünk tanulására vezérelnénk olly buzgó igyekezettel és szinte azon szép renddel, mellyel most a Deák nyelvre tanítatik s ugyanannyi esztendőket szerelmes nyelvünk tanulására fordítván”, akkor elmondhatnánk, hogy jó módjával halad a magyar nyelv tanításának szekere. De a valóság más. „Nyelvünk még mindig nem kormány nyelv, még mindig nem iskolai nyelv!”⁷⁵ Az országgyűlés 1840-ben felíratában azt kérte, hogy „a latin nyelv helyett a magyar, mint közönséges tanuló nyelv állapíttassék meg úgy, hogy mind az alsó, mind a főiskolákban minden tudományok, még a latin nyelv is magyar nyelven taníttassék.”⁷⁶

Amikor az uralkodóház nem volt hajlandó teljesíteni ezt a kérést, az országgyűlés új felíratban állapította meg, hogy „abbeli igazságos és az egész hazára nézve érdekes kívánságunk-

nak meg nem adása, hogy a latin nyelv helyett közönséges nyelvnek a magyar állapíttassék meg, bennünk súlyos fájdalmat okozott..., s a nemzeti nyelv terjedésére nézve is tespedő vesztéglést okoz az, ha tanulási nyelvnek a latin nyelv használtatik, mert a nevelés az, melyen a nemzeti nyelvnek terjesztése leg-rövidebb úton érethetik el." A király, a reakciós főurak és a nemesi rendi alkotmányt védő reakciós politikusok is nagyon jól tudták, hogy a nyelvért folyó harc a haladásért indított küzdelem igen fontos része. Amikor a latin nyelvet védték, védtek egyúttal saját politikai privilégiumaikat is. *Kossuth* Lajos ezért követelte, hogy „a magyar hazában ne egy idegen..., hanem a magyar nyelv legyen az uralkodó nyelv; a kormányzás és közgazgatás nyelve.”⁷⁷

Kölcsey fogalmazta meg legélesebben: „A főrendek nem kívánnak egyebet, mint a latin nyelvből olyan szent nyelvet csinálni, mely őket a sokaságtól elkülönözze. Vagy talán a demokráciától félnek, ha az anyai nyelv felemeltetik?”⁷⁸ *Kölcsey* nemcsak a maga véleményét fogalmazta meg, sokak felfogását is tükrözte tétele. Ezt bizonyítja a *Felső Magyarországi Minerva* egyik nehezen gördülő versének néhány sora is:⁷⁹

„Ha a Magyar Nyelvvél élünk, mások így gondolkodnak,
Akkor a tudós emberek köztünk elállásódnak,
Mert így a Tudományokat könnyen megtanulhatja
Minden alávaló ember, s magát oktathatja
És így az emberek közt éppen semmi sem lenne,
Mi a Tudományra nézve különbséget tenne,
Mellyet köztünk a Deák-nyelv, ha mi ezt megvizsgáljuk,
Fen-tartott mindeddig, és tart — ezt úgy lenni találjuk.”

A legreakciósabb főúri réteg pedig — *Dessewffy Aurél* véleménye szerint — fiainak előkelőségét, finomságát, elkülönözését féltette a magyar nyelvtől: „Vannak szülők, kik mintegy félnek fiaikra nézve a magyar nyelv befolyásaitól..., azt durvasággal, műveletlenséggel indentificálják.”⁸⁰

Azok, akik a reformok útján kívántak járni, nagyon jól látták, hogy mindaddig, míg a latin nyelv egyeduralkodó a magyar iskolákban, és a magyar nyelvtanítás olyan siralmas állapotban van, addig nemzeti életünk megújulásának is nehezebb útját kell járunk. *Széchenyi* István megfogalmazásában: „Ki honi nyelvünk mellett van, nemzetünk életét hordja szívében, véntül-fiatalig, dústul szegényig, a legjelesb férfiaktul legbájolóbb hölgyeinkig, ki csak honunk életét, nemes emelkedését s egykori dicsőségét szomjazza, legyen anyanyelvünkért, a mit lehet, mert

vele Mindent, a mi nemzetünk, sőt az emberiség díszeré méltó. kivihetni, nélküle Semmit!”⁸¹

Széchenyi az országgyűlés nyelvi kívánságait jogosnak tartva, *Hunnia* című írásában az uralkodóházat is figyelmeztette: „A Magyarok nyelve körüli kívánata nem csak teljesíthető, s könnyen, nemcsak igazságos, és nagyon, hanem teljesítése felette hasznos is, valamint nem teljesítése legkárosb volna.”⁸² Az 1844-es országgyűlésen a kívánalmak között szerepelt a magyar tanítási nyelv bevezetése is: „Azon általános befolyásnál fogva, melyet a közoktatás és nevelés mind általában a nemzeti élet kifejlődésére, mind pedig különösen nemzetiségünk szilárdítására nézve gyakorol, legfőbb kötelességünk közé tartozónak véljük továbbra is szorgalmazni, hogy a közoktatási nyelv törvény által határozottassék meg.” Az 1843—44: II. törvénycikk 8—9 paragrafusában kimondott határozatokkal a magyar nyelvért folytatott küzdelem közjogi része lezáródott: „Ő felsége méltóztatott kegyelmesen rendelkezéseket tenni már az iránt is, hogy az ország határain belüli iskolákban *közoktatási nyelv a magyar legyen*. Ő felsége már kegyelmesen elrendelte, hogy a magyar nyelv a kapcsolt Részekbeli fő- és minden középiskolákban mint rendszertint tudomány taníttassék.”⁸³

Így 1844 óta országszerte a gimnáziumokban is magyar nyelven folyik a tanítás. A politikai reformtörekvések természetesen éreztették hatásukat az iskolák életében is. Az országgyűlések nyelvi vitái élénk visszhangot keltettek a pedagógusok között. Különösen az ifjúság mozgolódott. Sárospatakon pl. 1832-ben az ifjúság megalakította „*Ésküdt diákkör Könyvtára*” c. olvasóegyletét. Alapító oklevelükben a magyar tanítási nyelv mellett agitáltak: „Szívóhájtást bocsátunk a felé, hogy az értelem közönségesen magyar nyelven, különösen pedig iskolánk körében, a tudományos műveltség édes anyai nyelven fejlődnék, mint legfőbb eszközén a tökéletesedésnek...” A pataki kollégium vezetősége 1836-ban a magyar nyelv tanításának sikeresebb és alaposabb formáját kívánta: „Miótan édes anyai nyelvünk immár törvény által is diplomáciai méltóságra emeltetett és így a deák (latin) továbbá az életre kevésbé szükséges nyelvek sorába tartozik, nehogy ifjaink annak tanulása miatt magoknak szükséges tudományoknak tanulásában hátramaradjanak: szükséges volna tanácskozni arról is, miként lehetne ezen nyelv tanulásának czélszerűbb módját pataki iskolánkban elrendelni.” Megvetették alapját a szaktanári rendszernek, s a tanítási nyelv a magyar lett. Nyelvtant még nem tanítanak, de a fogalmazás tanítására nagyobb gondot fordítanak. Ez a folyamat zajlik le a többi protestáns gimnáziumban is. Az egri gimnáziumok ifjúsá-

gáról is feljegyezték, hogy a „magyar tanítói nyelvért” vívott küzdelemből „azt a hitet meríti, hogy a latin nyelv felesleges valami és el kezd iránta hidegülni.” (1834—35. Értesítő.) A latin nyelv háttérbe szorítása tehát megindult, sőt egyesek, köztük Vajda Péter is a latin és görög nyelvnek már csak heti 2 órát szánt.⁸⁴

A latin egyeduralkodó korszak megtört, s a latin nyelv tanításának megkövesedett módszere is lassan időszerűtlenné vált. A „*Methodus Cellariánát*” az előhaladott neveléstani szellem túlszárnyalta már. A magyar nyelvtanítás eredménytelenségeinek okát a legtöbben ui. abban látták, hogy „élő anyanyelvünket is úgy tanultuk, mint a holt latin nyelvet; meg lévén elégedve, ha tudtuk a szabályokat s ezekre a szükséges példákat.”⁸⁵

Akik a magyar nyelv sorsát szívükön viselték, igyekeztek a magyar nyelv tanításának jobb, korszerűbb módjairól is gondoskodni. A sárospataki gimnázium Iskolaszéke 1836-ban elaborátumot terjesztett felettes hatósága elé, amelynek központi problémája: „Mi móddal taníttassék a magyar nyelv, s micsoda tudományok előadására használtassék?” A korszerűbb és hasznosabb tanítás érdekében úgy vélik, hogy „szükséges volna egy célszerű kisebb és nagyobb magyar Grammatikának készítése, vagy ha már alkalmas és az Akadémia által megállapítva, v. helybehagyott Grammatika volna, annak bevétele, és ez elsőbb az alsó v. Grammatikai, a másodiknak a gymnasium, sőt az academiai cursusban is rendes magyarázása s taníttatása, a magyar beszélgetésekben bővebb gyakorlás, az újonnan nyomtatandó kézi könyveknek az Akadémia által kiadott Helyesírás szabályaihoz való alkalmazása, s talán a fennálló nyelv művi-ifjak Társaságának ápolása, s nagyobb virágzásba hozása.”

A magyar preparandiák fejlesztésének kérdése is előtérbe került. A képzetebb tanítókban sokan látták a magyar nyelv tanításában is beálló minőségi változás előfeltételét. Nyelvészeink és pedagógusaink is segítségére siettek a megújulni akaró magyar tanításnak. Mind több és több módszertani vonatkozású cikk és könyv jelent meg. Kis Pál: *Tanítás Módja a Városi és Falusi Iskolamesterek számára*, Budán, 1830-ban megjelent könyvében elismétli azt az egyszerű bölcsességet, hogy vak nem vezethet vakot, azaz képzetlen tanító nem taníthat világosságra, okos viselkedésre, nagyobb tudományra. Szükség van minél több jól képzett iskolamesterre. „Tágos és termékeny ama mező, melyben az iskolamestereknek munkálkodni kell.” Ezért „a mesternek helyes tanítói móddal kell bírni.” Ennek ismertető jelei: a tanítványaik szeretetének megnyerése, a tanítás könnyűvé tétele,

a tanítás megkedveltetése, a gyermekben „a tulajdon munkásság táplálása”, a tanítás anyagának szemléltetése, a tanulók gyakori kikérdezése, a gyakori ismételtes, s végül a tanítás helyes formájának megválasztása.

Részletesen ad tanácsot általában didaktikai és metodikai vonatkozású kérdésekben, majd rátér az egyes tantárgyak tanításában követendő módszeres eljárások bemutatására. A magyar nyelv tanításával kapcsolatban megtárgyalja a betűk ismertetésének helyes módját, a betűzésnek szabásait, az olvasásnak tanítását, ahhoz is szoktatván a gyermeket, hogy „az olvasott darab foglalattyról, és értelméről gondolkodjék és illő hangon és érdelemmel olvasson.”

Az írástanítás problémájának tárgyalása után, „Az anyai nyelvnek tanulása” című nagyobb fejezet keretében sok haladó gondolatot és gyakorlati vonatkozást tartalmazó rész következik: „Anyai nyelvünket tanulnunk kell”, kezdi, majd így folytatja: „a Nemzet valóságos kimíveltségének jele az, ha a nemzeti nyelv becsültetik.” A latin nyelv tanításában követett lélekölő, száraz tanításmódok árnyékában megértjük, ha a jövőendő és gyakorló pedagógusokat óva inti, hogy az anyanyelvet is a Deák száraz regulák szerint tanítsák, s azt ajánlja, hogy „inkább gyakorlás, mintsem regulák szerint kell az anyai nyelvet az aliskolákban tanítani.” Ma is követendő az a követelménye, hogy „a tiszta és hibátlan beszédet hozza be iskolájába” a tanító.

A nyelvtani anyag tanításában követendő eljárásainak, módszerének egyik példáját szemlélhetjük a *névmásokról* szóló fejezetében: „Helyesen beszéljenek e így: az atya megígérte fiának, hogy könyvet vesz fiának? vagy szokás-e így beszélteni: azért van a gyermeknek tanítója, hogy a gyermek tanítójától tanuljon? — Hogyan kellene ezt jobban és szebben mondani? jól van! igen is így kell ejtenünk: az atya megígérte fiának, hogy könyvet vesz neki. — Azért van a gyermeknek tanítója, hogy az ettől tanuljon. — Továbbá szóllítson meg a mester egyet a gyermekek közül illy formán: ha kérdeznének, te voltál-e János ma reggel itt, vagy az öcséd? — helyesen felelnél-e így: János voltam! Hát hogyan kellene felelned? — ...Én!

Minő nevek ezek: fiának, gyermek, tanítója, János? — tehát minő nevek helyett mondtuk ezeket: neki, az, ettől, én?, már lássátok, gyermekek, azon szavak, mellyekkel magánérthető nevek helyett élünk, *névmássainak* neveztetnek. Tehát mi a *névmás*? keressétek fel a mai felolvasott darabból a névmássait!”

Ahhoz, hogy a tanító hasznosan tanítani tudja anyai nyelvének grammatikáját, szükséges, hogy minden tanító kötelessé-

- gének érezze „anyai nyelvét grammatikai regulák szerint gyökeresen megtanulni.”

A helyesírás tanításában követendő elvei és gyakorlati eszközei között is sok haladó vonatkozást találhatunk. Érdekes az a megjegyzése is, hogy „az aliskolákba a jottisták, czeisták, és egyebek pörlekedései nem valók...”

* * *

E kor pedagógusai is hiányát érezték egy jó „nyelvtanító” könyvnek. Szalay I.: *Magyar Nyelvtudományi Rövid Oktatás*, Pesten 1831-ben megjelent munkájában megpróbálta rostáját is adni a megjelent és használatban levő nyelvtankönyveknek: „Magyar nyelvtanító könyveink, mellyekkel eddig birunk, felsőbb iskolai osztályokhoz, vagy a tanuló pályát elhalladókhoz vannak többnyire alkalmaztatva, s idegen nyelvű rendszabásokra ráamázva, úgy, hogy azokból nemzetünk csemetéi a bővebb megérettségig, s kívánt csinosodásig nehezebben nevelkedhetnek.” Pedig a korai s célirányos nyelvoktatást már a kisebb nemzedékekkel is el kell kezdeni! Széchy Ágoston Imre „Az anyanyelv tanítása szükségéről és módjairól” c. cikkében éppen abból a megfontolásból kiindulva, hogy a tanulók értelmi, gondolkodásbeli fejlődését is elő kell segíteni az anyanyelv oktatásában is, azt kívánja, hogy a gyermekek „a nyelv tanulásánál gondolkozó erejüket és tehetségeket egyszersmind gyakorolják és így beszéd által gondolkodni, s gondolkozás által beszélni tanuljanak.”⁸⁶ A korabeli tanítást éppen azért marasztalta el, mert a tanításban a tanítók üres nyelvformákat szoktak a kisdedekkel taníttatni, s azután közlik velük „a beszédrészek összekötését”, és ezt nem a mondatok képzésére alapítják, hanem legtöbbször száraz, elvont, halmozott szabályokban adják elő. Példát alig adnak. Egyszóval a tanítás formális és a latin nyelv tanításában használt regulák alapján ismertetik az anyanyelv törvényeit és jelenségeit is. Nem is lehet csodálkozni, ha a tanulók hibásan beszélnek és írnak. Ezért azt kívánja Széchy Ágoston, hogy „az egész nyelvtanítvány oly szervvel és móddal közöltessék, hogy közlése által a tanulók mind a tanulásra szükséges szellemmunkálkodásokban, mind a beszédben lépésenként gyakoroltassanak.”

F. Karl Becker „Organism der Sprache”, 1827-ben megjelent munkájában a nyelvet mint logikumot fogta fel és a nyelvre a logikai kategóriákat alkalmazta. Több munkájában fejtette ki azt a nézetét, hogy a nyelvtan tanítása elsősorban azt a célt szolgálja, hogy a gyermek „a nyelvvalakok révén pillantson be a gondolkodás műveleteibe.” Azaz tanítsunk „nyelvrologikát.” Felfoga-

sa nálunk is követőkre talált, és az 1830-as évektől kezdve nyelvtanainkban mind nagyobb erőre kap a logikai vonatkozások alkalmazása. Majoros András „*Az Értelm és Nyelvtudománynak, különösen a Nemzetinek, honi nyelven Tökélyesületnek, az értelmi műveltségre kiható munkálatai*”, Sárospatakon, 1838-ban megjelent munkájában felteszi azt a kérdést, mi által érheti el az ember az értelmi műveltséget, és milyen eszközei lehetnek az értelem kiműveltetésének. Válasza: „Ugy vélekedem, az értelmi műveltségnek fő szerző oka lévén a *gondolkodás*, és annak másokkali közlése, a beszéd vagy a nyelv, azon tudomány, melly gondolatainkat, érzeményeinket megjegyezni, másokkal közlenni tanít, kivált ha az anyai nyelven vitetik véghez, az emberi ész kiművelőjének, értelmi műveltségünk legfőbb segédeszközének, műszerének méltán nevezhetem.” Kifejtette ebben a munkájában, hogy a gondolkodás és a nyelv oly szoros kapcsolatban állnak, hogy „azokat egymástól elválasztani felette nehéz. Nyelv ész nélkül nem származhatik, de az ész is nélküle parlogon és az emberiség alacsony fokon maradna... szó nélkül, beszéd nélkül értelmünk nem működhetik. Majoros különben „*A Gondolkodástan Elemei*”, Sárospatakon 1847-ben megjelent munkájában ezt a gondolatmenetet így zárta le: „Minél műveltebb valamely ember vagy nemzet értelme, annál műveltebb nyelve is, egyikről a másikra lehet következtetni, műveletlen nyelv értelmi műveletlenségre mutat...” Sasku Károly „*A tanítás alaptudománya*”, Pesten 1837-ben megjelent munkájában szinte egynek veszi a nyelvtant a logikával, „a közönséges nyelvtudomány a böltsekedésnek legnehezebb része.” Általában a korabeli neveléstani, didaktikai munkálatok is a nyelvtanításnak a gondolkodás fejlesztésében betöltött nagy szerepét emelik ki, és azt a nyelvtanítást tartják helyesnek, amelyik „*eszméletes munkát*” kíván a tanulóktól.⁸⁷ Szeremlei Gábor ezért ítélte el azt, hogy a „játszva-tanítás túlságig haladott.” Azt kívánta, hogy nagyobb gondot fordítsanak az *értelemfejlesztő* tanítási módokra is.⁸⁸ Az *Athenaeum* hasábjain Stancsics Mihály egyik nyelvkönyvének bírálója is azért tartja fontos feladatnak az anyanyelv tanítását, „mert éppen ez az, melly az értelmesség kifejtésére, a gondolatok, s lelki teremtmények rendszerezésére, a nyelv által a nemzet- és honszeretet erősítésére legalkalmasabb.”⁸⁹

Az előbb említett bírálat helyesen követelménynek írta elő a nyelvtankönyvekkel szemben azt is, hogy a tanításnak módszere is helyet kapjon benne, azaz egy nyelvtankönyvnek egyúttal „a növendék fejlődési tehetségéhez és a tárgy valójához alkalmazott módszer menetele szerint elrendezett segédkönyvnek kell lenni. És éppen az anyanyelvben fő és multhatatlanul szükséges

a célszerű módszer.” Szász Károly „*Parthenon. Tanítmányoktára: Magyar Nyelvtudomány.*” (I–II. Nagyenyed, 1839.) című munkájában próbált olyan nyelvkönyvet szerkeszteni, amelyik a tudomány színvonalán a kívánt módszeres eljárásokat is tekintetbe veszi. Kora sok nyelvészével egyetértésben azt tartja, hogy a nyelvtan a gondolkodás fejlesztésének legjobb eszköze. A nyelvtanításnak szerinte nem kisebb a célja, mint „azt a dicsőséget, mellyet észfejtés és értelemgyakorlás tekintetében eddig elismert joggal a Mathesis kirekesztő tulajdonul bírt, az anyai nyelv Grammatikájára átruházni, vagy ha ennyit meg nem nyerhetnék, legalább vele megosztani.”

* * *

Fontos probléma volt a nyelvművelés is. A korabeli nyelvtudomány és a nyelvészeti vonatkozású cikkek jórésze nagy teret szentelt a nyelvbővítés, nyelvcsinosítás kérdésének is. A nyelvművelő munkától elsősorban azt várták, hogy általa a nyelv „értelmes” legyen, hogy a nyelv által gondolatainkat világosan és határozottan adhassuk elő, hogy közölni valónkat minden félreértés és fennakadás nélkül mindenki megérthesse. A nyelv ékessége, szép hangzása, a „szabályos” és „velős” nyelvnek csak dísze.⁹⁰ Fölmerült a nyelvgyazdagítás kérdésében az a probléma is, hogy mi kívántatik meg a nyelv gazdagításában. Általában a szavak bőségében látták a nyelvgyazdagság kritériumát. Nem véletlen, hogy az 1830-as években két jelentős szótár is jelent meg: *Kresznerits* Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel... I.—II.* Buda, 1831—32., és *Kassai József: Származtató és gyökér részű magyar diák szókönyv,* Pest, 1833—36. *Kazinczy* Ferenc egyik levelében éppen *Kresznerits* szótárával kapcsolatban jegyezte meg: örül, ha már ilyenről számot tud adni a magyar nyelvtudomány. *Vörösmarty* pedig azt írta róla, hogy az eddig ismert szótárak között „a legteljesebb... megbecsülhetetlen alapmunkát tett későbbi szótárak dolgozóinak.”⁹¹ E korszak gátszerű vállalkozása volt *Döbrentei* Gábor „*Régi magyar nyelvemlékek*” négy kötetének megjelentetése is. (Budán, 1838—46.) A „bőséges Szókönyv”-készítés igénye már régóta eleven probléma volt. Az előző korszak nyelvészeti irodalmának vázolásában is kitértünk arra, hogy a jó nyelvtankönyv mellett társadalmi igénnyel a jó szótár követelése is felmerült. A *Hasznos Mulatságok* egyik cikkírója meg is fogalmazta, milyen célból van szüksége a magyar nyelvtudománynak és a magyar nyelvtanításnak egy jó szótárra. „Óhajtani kell, hogy a nyelvnek még tökéletesebb kiműveltetésére annak eredeti természete bővebben kifejtesék, szorosabb regulákba szedettessék és a Tudományok és Mes-

terségek mesterszavai tellyesen meghatározottassanak és ezeknél fogva olly bőséges Szó-könyv készítettessék, melly mind a régi könyvekben és írásokban, mind a közönséges életben található szókat magában foglalja.”⁹² A Magyar Tudós Társaság, az Akadémia tervszerűen készítette elő a szótári munkálatokat és sorozatosan jelentette meg a különféle szótárakat. Már 1840-ben tervezet készült a magyar nyelv nagyszótárának elkészítésére is.⁹³ Az 1830-tól 1845-ig terjedő éveket a műszótárak korának is nevezhetjük. Igen fontos momentum a Tudós Társaság kétnyelvű *Zsebszótárának* megjelenése, mert a tudományos nyelv szakszókincsének magyarításában nagy szerepe lett, s hatalmas mennyiségű szóanyagot foglalt magában. (Magyar és Német Zsebszótár. Budán, 1835. II. (német-magyar) 1838. I. (magyar-német). Több tudomány műszótára is megjelent, hogy csak a fontosabbakat említsük meg: Fogarassi János: Diákmagyar Műszókönyv, a Magyarhoni törvény- és Országstudományból. Pesten, 1833. Matematikai műszótár. Buda, 1837. Jogtani műszókönyv, Pest, 1842. Kováts Mihály: Magyar patika. 1836., Kiss Károly: Hadi műszótár. 1843., Bitnitz Lajos: Gazdasági szótár. Szombathely, 1831., Philosophiai műszótár. Buda, 1834. Ezek a szótárak a neologizmus által is bővült szókészletről is tanuskodnak. A Philosophiai Műszótárban pl. a Helmezy által ajánlott *teró* (planum) szó kapott polgárjogot, hogy majd továbbképzett alakjában terjedjen: tervez, tervel, tervezet, tervrajz, stb. A szótári munkálatokkal kapcsolatosan e korszakban merült fel a magyar szótári szókészlet alaposabb vizsgálatának, tanulmányozásának kérdése is. Ebben a korszakban jelenik meg az első magyar nyelvű orvosi folyóirat, az Orvosi Tár (1831.). Szerkesztőjének Bugát Pálnak, „*Természettudományi Szóhalmaz*” (1844.) c. gyűjteménye a magyar orvosi nyelv bővítését célzó új szavaival. A „magyarító szótár” kérdése is eleven probléma volt. Kunoss Endre: *Szófűzér...* Pesten, 1834-ben megjelent munkájában felvetette az idegen szavak használatának kérdését is, s véleménye az volt, hogy az idegen szavak és kifejezések „a nemzeti nyelv tisztaságát szeplyösítik meg.” Ugyanő „*Gyalulát, vagyis megmagyarostott jegyzéke azon idegen szavaknak, mellyek különféle nyelvekből kölcsönöztetvén, a magyar beszédben és írásban korcsosítva vagy eredetikép használtatnak*”, Pesten, 1835-ben megjelent könyvében elpanaszolta, hogy nincs olyan kézikönyvünk, „melly a nyelvünkbe becsúszott s itten meghonosult idegen származású korcsszavakat magában foglalja”, és az azoknak megfelelő magyar szavakat kimutatná. Nem volt szélsőséges purista, látta, hogy a teljes nyelvtisztaság „az egész nemzet között szintolly lehetetlenség, mint egyes embereknél a tökéletes igazságszere-

tet”, de ugyanakkor vallotta azt is, hogy a „tisztá nyelv kelleme-
sebb az idegen szavakkal kevertnél.” Megpróbálta meghúzni a
határvonalat: Mikor tarthatunk egy szót idegen szónak? Kunoss
szerint az olyan szavak, „melyeknek a hangzása egészen meg-
egyező anyanyelvünk természetével” (oltár, pohár, sáfár stb.) nem
idegen szavak. Idegen szó pl. a cogitatio, az accentus, az Ab-
schides katona stb.

Az idegen szavak kérdésében két véglet harcolt: egyrészt az
idegen szavak szertelen használatának védelme, másrészt a pu-
rizmus kórsága, „mely szerint semmi idegen szót többé meg nem
szenvedünk nyelvünkben, hanem mindent a legnagyobb praeci-
sióval magyarul kitenni affectálunk.”⁹⁴ Legáltalánosabb az a
vélemény, hogy „illik, sőt kell is nyelvünk tisztaságát, mennyire
a szellem kára nélkül megeshetik, híven megörzenünk, sőt mind-
inkább emelnünk. Túlmenni azonban nem kell..., a tisztaság ár-
talános nem lehet, nincs nép, mely más népektől ne venne át kész
fogalmakat, kész eszméket, így nincs is nyelv, mely idegen szók
s szólások nélkül el lehetne”⁹⁵ Széchenyi felfogása szerint: „Ha
van saját szavunk, ne tűrjük az idegent, ha pedig nincs, s nyelv-
ünk bányáiból nem teremthet, vagy pedig honi szavaink csak
egy arányzattal is — nuance — mást jelent, mutassunk az ide-
gen, minket gazdagító s az anyanyelvvel majd összeforrandó szó
íránt.... hospitalitást.”⁹⁶

Az 1830-as években mind gyakrabban jelentek meg ún. „szó-
bírálati” megjegyzések is. Az iskolai nyelvoktatás számára is
termékenyítő hatással voltak ezek a cikkek, mert egyrészt felve-
tették a szókészlettel kapcsolatos problémák sok vonatkozásait,
másrészt felhívták pedagógusaink figyelmét arra is, hogy az is-
kolai oktatás az anyanyelv tanításában törődjék a gyermekek
szókincsének bővítésével is. Amikor az *Athenaeumban* felmerült
a *nyelvtan* és a *nyelvtudomány* szó problémája, a cikkíró vilá-
gos elhatárolást kívánt. Szerinte más jelentéstartalma van a
nyelvtudománynak és más a nyelvtan szónak, s arra kéri az is-
kolák számára „nyelvtanító könyveket” írókat, hogy nevezzék
könyveiket csak nyelvtannak! Ugyanez a cikk felhívta a figyel-
met a rokonértelmű szavakkal való élés helyes módjára is: „Szép
dolog a szógazdagság, de még szebb, ha a rokon jelentésű szó-
kat szabatosan meg is különböztetjük.”⁹⁷ A szóbírálatokban és
a szóvizsgálatokban, vagy akkor hivatalos szóval „szónyomozá-
sok”-ban a sok helyes származtatás mellett igen sok délibábos
szófejtés is olvasható.

A szóbírálatok felvetették „a szócsinálás” problémáját is.
Helmecczy Mihály merész „szógyártmányai” különösen táma-

dásra készítették a neologizmus ellenfeleit. Az *Athenaeum* hasábjain maga Vörösmarty is „szóbírálataiban” azt állapította meg, hogy a szócsinálás, a szóalkotás a harmincas, negyvenes években „egész a kontárságig aljasodott...” Kossuth Lajos pedig azt jegyezte meg, hogy „.....n a g y o n kevésse vagyok megelégedve azon népszerű szógyártással, mellyel új szavaink nagyobb részben készülnek...” Ugyanakkor nem adott felmentést azoknak sem, akik mint „betűfordítók” gazdagítják nyelvünket, pl. Nachtwachter — éjör.⁹⁸ Sokan azt tartották, hogy „nagy zavarodást okoznak nyelvünkben a hivatlan újítók, szófejezők, kurtítók s ha ez a düh még tovább tart, nyelvünkkel úgy járunk, hogy idővel a magyar a magyart meg nem érti.” Ezért Vörösmarty szerint „az új szavak csinálása s használása a legnagyobb vigyázatot kívánja meg...” s a gondos íróknak legalább azon kell lenniök, hogy írásaikat szükség nélkül s szerfelett új szavakkal ne nehezítsék.”⁹⁹ Bajza József „Nyelvünk műveltetéséről” c. cikkében megállapította, hogy a nyelvújítás elve győzedelmeskedett s a nyelvújítás kérdéséről is az új szók segédelmével vitatkoznak. Elérkezett annak az ideje is, hogy tudományos alapon vizsgálják meg a nyelvművelés ügyét. Sokan ugyanis — íróink nagyobb része is hozzájuk tartozik — „nem viseltetnek elég lelkiösmeretes gondnal, elég szeretettel a nyelv iránt..., a szóalkotás is lelkiismeretlenül és épen annyi nyelvtani tudatlansággal üzetik, mint midőn még nyelvtani megállapított szabályokról alig volt irodalmunkban szó.”¹⁰⁰ Czuczor Gergely, aki Adelung és a párizsi Institut elveinek hatására nyelvünket saját belső természetéből akarta kifejteni, a magyar nyelvtan, a magyar nyelvtudomány jó és alapos ismerete oldaláról emelte fel szavát az újítások ellen: „Csakugyan meg kell vallani, hogy sok, avatatlan, gramaticai előkészület nélkül, vagy a nyelv törvényeit önkényesen tapodva ide-oda rángatja és csikarja bizonyos szabályokhoz szokott honi nyelvünket.”¹⁰¹ Czuczor azon az állásponton volt, hogy szükséges nyelvünkben az újítás, de újításaink a nyelvnek eredeti szabályain alapuljanak.

A tanítási nyelvbe a nyelvújítás oldalán álló tankönyvírók és pedagógusok révén kerültek be az új szavak. A magyar nyelvtankönyvekben is mind több és több magyarított terminus technicus olvasható. Vajda Péter nem típus-kivétel abban az igyekezetében, hogy minden műszava magyar a „*Magyar Nyelvtudomány...*” Kassán, 1835-ben megjelent könyvében. Természetes, hogy a magyarítás sok túlzást is szült. A nyelvtudományi munkákban is igyekeztek minden műszót „magyarul kitenni.” Kerekes Ferenc például hangtani vonatkozásban teljesen magyar műszavakat igyekszik meghonosítani. Megkülönböztet *rezgő*, *pat-*

tanó, fúvó és elegyült (affrikata) mássalhangzókat, stb. ¹⁰²

Eleven probléma volt a magyar helyesírás ügye is. Helyesírásunk sokfélesége arra indított egyeseket, hogy követeljék a helyesírás reformját is. A *Sokféle* egyik cikkírója „Kérdés a magyar nyelv helyesírása felől” c. írásában feltette a kérdést: „Mi módon lehetne a magyar nyelv helyesírását minden Európai nyelvek orthographiájánál tökéletesebb, szóval legtökéletesebb orthographiává tenni?” Azt ajánlotta, hogy irtsuk ki „az ikerkettős betűket”, hiszen, sok zűrzavart okoznak ezek a kettős betűk, pl. matska, tserkóf, hörtsök. ¹⁰³ A *Hasznos Mulatságokban* is arról panaszkodtak, hogy „litteraturánk orthographiai tarkasága tagadhatatlan, többnyire ahány Író, annyi írásmód..., magok a magyar nyelvtudományról írt könyvek újabb-újabb magános vélekedések bélyegét viselik. ¹⁰⁴ Szász Károly már említett nyelvtankönyvében (Parthenon) a magyar helyesírást „eov csillag-talan sötét éjjben déltű nélkül bolyongó hajóhoz” hasonlította. Szász könyvét ismertető és bíráló cikk a *Figyelmezőben* hozzátette: az állítás csak akkor érvényes, ha azt az elvet követjük magyar írásunkban, hogy úgy írjunk, mint beszélünk. ¹⁰⁵ Általában a magyar helyesírásról sokan és számtalan cikket írtak az 1830-as években is. A *Tudományos Gyűjteményben* „Javallat a magyar helyesírás megjobbításáról” c. cikk írója felsorolta azokat a helyesírási eseteket, amelyekben „meg vagyunk oszolva”: a) cs, cz, ts, tz; b) Kérdés, mi legyen a helyesírás alapja, a beszédbeli kimondás-e, azaz úgy kell-e írunk a betűket, amint kimondjuk, vagy a szó részei szerinti írás. Az író szerint „mivel az írás nem egyéb, hanem a füllel hallható beszédnek szemmel látható jegyekben való előterjesztése: tehát a beszédbeli kimondásnak kell lenni az írás alapjának.” ¹⁰⁶ Összecsapott ismét a kiéjtési elv és a szóelemző elv az *egyeduralomért*. Az *Athenaeum* egyik cikkírója feltette a kérdést: hogyan írjuk a következő szavakat: agygya vagy adja, aszszony vagy asszony, egésség vagy egészségség, róllam vagy rólam. Kérdése választ kívánt arra, mi tehát a magyar helyesírás elvi alapja, milyen elvet kövessünk helyesírásunkban? Erre a kérdésre adandó választ sokan, sok éven át és különböző módokon próbálták megfogalmazni. Később majd látni fogjuk, hogy ebben a kérdésben a harc egészen éles fordulatot vett. *Vörösmarty* Mihály is több ízben értekezett helyesírásunk következtelenségeiről. Azt kívánta, hogy „mennyi hang, annyi betű legyen”. Általában ne féljünk az újítástól, az „újítástól rettegés... nálunk sok jó szándéknak sülyesztője” — érvényes ez a magyar helyesírás kérdéseire is. ¹⁰⁷ A *cz* helyett *Vörösmarty* is javasolta az egyszerű *c* bevezetését, „mellyel már *Dugonics* s *Kazinczy* s egyebek is éltek...” A Magyar Tudós

Társaság 1832-ben megtette a lépéseket az egységes helyesírás felé is. „*Magyar Helyesírás és Szóragasztás Főbb Szabályai*” c. kiadványában a Társaság azzal a jelszóval hogy „Győzzön, ami jobb”, megállapította, hogy a Társaság „okokkal” kíván vezetője lenni a helyesírás terén kialakuló közmegegyezésnek, és nem kíván „önkényű vezér” lenni. A Tudós Társaság helyesírási szabályzata nem is azzal az ígérennyel készült, hogy az egész magyar nemzet számára állapítson meg helyesírási szabályokat. Csak közvetve érvényes *Kniesz* István felfogása, hogy e kiadvány jelentősége „nem magukban a szabályokban van — hiszen nem is voltak újak, mert Vörösmartynak és körének gyakorlatán alakultak, amelyet ők viszont Kazinczytól vettek át — hanem abban, hogy ezek a szabályzatok most már nem egy felekezet, nem egy kis írói kör, hanem az egész magyar nemzet számára szólnak.”¹⁰⁸ A Társaság ugyanis szerényen ezt a szabályzatot a Magyar Tudós Társaság *különös használatára* készítette. Vörösmarty és Brassai Sámuel tanúsága szerint ezeknek a szabályoknak megtartása csak az Akadémiára, mint testületre és kiadványaira nézve volt kötelező, „tagjainak mint író egyéneknek írásmódbeli szabadságát nem korlátozták”. Vörösmarty is hangsúlyozta, hogy a szabályok „a társaság különös használatára adattak ki, s néminemű utasításul a tagoknak, hogy mikor a *társaság nevében* írnak, azok szerint írjanak.”¹⁰⁹ A Társaság kiadványa Kazinczy és Vörösmarty gyakorlatát emelte szabállyá, a jottista elvet érvényesítette s előírta, hogy a kettősjegyű hosszú mássalhangzók írásában a tőszavakban csak az első jegy kettőződik, az összetételekben azonban, képzők s ragok előtt mind a kettő. Bevezeti a hiányjelek használatát a következő esetekben: a mutató névmásoknak mássalhangzók előtti alakjában, az és kötőszó rövid 's alakjában, továbbá tárgy és birtokos esei jelöletlen alakjaiban. Jellemzi még e kiadványt a nyelvtani műszavak következetes magyarítása is, pl. terminatívus helyrag elnevezés helyett *határvető* rag (a házig). A beható (-ba), a marasztaló (-ban), a kiható (-ból), a közelítő (-hoz), a felható (-ra), a leható (-ról), a távolító (-tól), a veszteglő (-nál) műszavak szélesebb körben való terjesztését is elősegítette, a későbbi nyelvtanokban e műszavak használata általánosabbá válik.

A korszerű magyar nyelvtan ügye is mindjobban előtérbe került. A korabeli cikkek általában panaszkodtak, hogy íróink nyelvtani ismerete nagyon hiányos, ugyanakkor azonban arra is rámutattak, hogy nincs is olyan nyelvtankönyv, amiből eligazítást nyerhetnének. Azt nagyon jól látták, hogy a nyelvet nemcsak a szók teszik, a nyelvnek tehát nemcsak a szókészlet az

egyetlen meghatározója, hanem nyelvtani rendszere is. Ezért kívánták sokan „a grammatika és szintaxis rendbeszedését”. Ebben a korszakban is igen sok nyelvtankönyv jelent meg. Legnagyobb részük még terhelt a latin nyelv nyelvtanainak felépítését utánzó vonatkozásokban, mint pl. „Magyar Grammatika, különös tekintettel az orthographiára” Kassán, 1834-ben megjelent összeállítás, melynek felépítése a következő: A Betűk, A Helyesírás, A Beszédrészek (articulus, név, névmás, ige, határozó, foglalo, utóljáró, közbevető). A szókötés.

Az úgynevezett „Kérdezősködő magyar nyelvmesterek”, a kérdeve kifejtő módszert követő „*Magyar nyelvtudományok*”, a gyakorlati szempontokat és az iskola céljait szolgálni kívánó „Magyar nyelvtanító könyvek” mellett igény támadt rendszeresebb és összefoglalóbb jellegű magyar nyelvtan megírására is. Fogarassi János nyelvtanírói munkásságát kell elsősorban kiemelnünk. „*Művelt magyar nyelvtan elemi része*”, Pesten, 1843-ban megjelent munkájában igényesebb összefoglalást kívánt adni. Becker alapján nyelvtanában a logikai vonatkozások kerültek előtérbe, annak az elvnek a tiszteletben tartása nyomán, hogy „a gondolkodó szellem a nyelvben lesz tetté..., hogy a nyelv tolmácsa a gondolatnak..., hogy a nyelv az értelem mása..., hogy a nyelv, illetőleg a beszéd a belvilág ábrázolata”. Dícsérendő nyelvtanában, hogy igyekezett „a magyar nyelvet az eddigi nyelvtanok idegen formáiból, az idegen nyelvek nyűgeiből kiszabadítani”. Ugyanakkor a magyar nyelvtanírás eredményeit is számon tartja. Hiányossága azonban az, hogy ebben a munkájában is kísértette a hangszimbolika elvére épített elmélete. „*A magyar nyelv methaphysicája, vagy a Betűknek Eredeti Jelentései a magyar nyelvre alkalmaztatva*”, Pesten, 1824-ben megjelent munkájában fejti ki tudományos színben azt az elvét, hogy az egyes hangoknak is külön jelentése van, így a v=viaskodás, l=lény, g=egyetem, d=lét, i=múlt, ő=a jövendő s így a világ=viaskodó lények egyeteme, az idő=a múlt, a lét és a jövendő összképzetével. Már 1833-ban egyik cikkében azt állította, hogy „azon hangzók, melyek gömbölyített szájjal ejtetnek ki, a többek közt gömbölyűséget, gömbölyű dolgokat jelentenek: kör, körül, körület, gomb, comb, domb, lomb, bog, bogyó, csomó, göcs és görcs.”¹¹⁰ Fogarassi tekintélye, széleskörű nyelvészeti munkássága — sajnos — alapot adott a dilettáns nyelvészeknek is arra, hogy a hangszimbolika elvére épített elmélet külön magyar iskoláját teremtsék meg. Czuczor G. mellett a dilettáns nyelvészkedők nagy száma is filozófiai elmélkedéseket eresztett meg a magyar hangzók önmagában is domináló jelenségeiről. Egyik ilyen természetű cikkből idézzük a következő cso-

dabogarat: „Az S-ben ki ne lássa a gyorsaságot, ki a siet, suhan, surran, sújt, suhog, sűrög, serény, serken, sebes, suppan, süllyeszt, sudallik, sas, sólyom, sugár szavakra figyel... A g-gy több ízben gömbölyűsége mutat: golyó, gurít, gyűrű, gyűszű, gomba, gomb, gömbölyű stb. Az r erőt mutat, ilyen: rohan, ráz, ránt, rüg stb.”¹¹¹ E nyelvfilozófiai iskola nyelvtörténeti módszere is tudománytalan volt: Jászay Pál nyelvünk fejlettségének bizonyítására a következő „nyelvfilozófiai érveket” sorakoztatja fel: a *fő* az mi magasán van s ezért a *fej* elnevezése, innen továbbá a *föl* ige, melyben a melegtől való fölbuzgásról van szó, s ugyancsak a *föl* vagy *fel* igehatározó, mely utóbbiból szótagfordítással lett a *le*, mint ahogy tényleg is megfordítottja a *fel* igehatározónak; viszont: az *apa*, ki mintegy *apadásnak* indul, míg a *fiú*, vagy mondjuk *viú útviúja* magát az élet ezer baján s az *asszony elasszik*, míg a *leány* lesz *ángy és annya...*” A nevetséges szörszálhasogatást váltja itt a bosszantó naivságok sorozata.¹¹²

Fogarassi János érdemét emelik azonban a magyar nyelv szó-tári szókészletével kapcsolatos vizsgálódásai. A magyar nyelv nyelvtani rendszerével kapcsolatos megfigyelései és írásai meg sok tekintetben elősegítették a tudományos, a rendszeres, a tüzetes magyar nyelvtan megírását célzó előmunkálatokat is. Elég csak „*A szóhelyezésről a magyar nyelvben*” megjelent fontos cikkére utalnunk. A magyar szórendi vizsgálatok tudományos alapját vetette meg vele.¹¹³

A Magyar Tudós Társaság 1846-ban, „*A Magyar Nyelv Rendszere*” címen bocsátotta közre nyelvtanát. Az előszóban a kiadó, Schedel Ferenc a kiadás, illetőleg a nyelvtan megírásának céljait is ismerteti. Elsősorban gondoltak a magyar nyelv tanítását elősegítő szempontokra: „A magyar nyelv általános tanulmányváltával mindinkább érezhetővé lett olly munkának szüksége, mely magát e tanulási közeget alaposan, s egyszerű-mind a tudomány jelen fokához mérten terjessze elő.” A szerkesztők, illetőleg írók (Czuczor Gergely, Fábíán Gábor, Nagy József, Vörösmarty Mihály) nagyon jól tudták, hogy a nyelvtudomány állásához mérten még nem tudnak tökéletes nyelvtankönyvet írni. Céljuk inkább csak az volt, hogy átfogó képet adjanak a magyar nyelv nyelvtani rendszeréről, a kétes kérdésekben eligazítást nyújtsanak, és alapot adjanak a további haladáshoz és a nyelvtani műszavak egységesítésében előljárjanak. E nyelvtan részei: I. Betűtan (ma: hangtan), ebben a helyesírás fő elveit is rögzíteni kívánták. A hangot és a betűt nem különítik el. (Vö. „A betűk hangzók és mássalhangzók.”) II. Szótan. III. Mondattan. (Szókötés.) IV. Szómértan, (Verstani elemek.) A

mondattan inkább csak a szóegyeztetések és szószerkezetek tana volt, amelyben általános szóegyeztetési szabályokat, a szóvonzatokra vonatkozó ismereteket adnak és a szórend általános és különösebb szabályait állapítják meg. Így a mai értelemben vett mondattan nem került bele és teljesen hiányzik az összetett mondat is. Révai Miklós nyelvtanában a mondattant nem dolgozta ki és az utána megjelent nyelvtankönyvek mondattannal nem foglalkoznak, bár Szász Károly 1839-ben, a már említett nyelvtankönyvében a „beszédrészek meghatározását a mondatból hozza le”, követője azonban nem akadt. Majd csak az 1850. és 1860-as években Ihász Gábor és Szvorényi nyelvtanában kap elsődleges helyet.

A korabeli szakkritika a Tudós Társaság kiadványát általában megértéssel fogadta. Hibáztatta azonban azt, hogy bár helyes az az elv, hogy minél több nyelvtani anyag legyen egy összefoglaló jellegű könyvben, de bizonyos részekben már a zsúfoltság tapasztalható. A *Magyar Szépirodalmi Szemle* hasábjain a könyv bírálója hibáztatta azt is, hogy a képzők oly bőven vannak adva, mint még eddig sehol, de minden rendszer nélkül, „ami e különben oly szükséges s nyelvünkben fontos tannak praktikus használatát végtelenül nehezíti.”¹¹⁴

E korszak nyelvtudományi cikkeiben mind inkább előtérbe került a nyelvművelésben követendő elvek tisztázásának igénye is. Mi vezesse a nyelvművelésben a nyelvészt, vagy a gyakorlati pedagógust? Mik adják a szabályokat? A szokás? A szabatosság? A szép hangzás? Fogarassi János „Vezérelvek a nyelvművelésben” című cikkében írja: „Mi dönti el, ha állanak-e szabályaink a nyelvtanításban s művelésben, vagy sem?” Mit kövessünk: Verseghy elvét: a nyelvszokást, vagy Révai tanítását: a szóelmezés elvét? Fogarassi válasza: „Én a nyelvtanítás és nyelvművelés fő elveit egészen másutt keresem: vannak egyetem, felsőbb törvények, melyek minden kigondolható emberi nyelv alapelveit teszik, s vannak külön saját törvények, melyek az egyedi, vagyis valamely egyes élő nyelvek alapjául szolgálnak.” Fogarassi szerint első törvény: az érthetőség, a világosság, a szabatosság törvénye. A második: a hangkellem, a széphangzás törvénye és a harmadik a rövidség és az egyszerűség törvénye. Az egyes nyelvek saját törvényei között él és hat a szokás, a szóelemzés, az analógia..., ezek azok az elvek és határok, „melyeken túl valamely adott nyelvet többé nem vihetünk, nem művelhetünk.”¹¹⁵

* * *

E korszak nyelvtudománya és neveléstudománya a fejlődés útját járva, jó alapot teremtett általában a következő évek fej-

lődéséhez. *Beregszászi Nagy Pál* már 1825-ben örömmel állapította meg, hogy a magyar nyelvtudomány, a nemzeti nyelvművelés, „sebes lépésekkel halad előre minden jó hazafinak öröme-re.”¹¹⁶ *Beregszászi Nagy Pál* és a magyar nyelvtudomány művelői nem igen gondoltak arra, hogy majd következik egy olyan időszak is, amikor a tudomány fejlesztésének ügye helyett vállalniuk kell ismét az elnyomás elleni küzdelem nehezebb munkáját. Ez következett be az 1848-as szabadságharc bukása után.

Jegyzetek és a felhasznált irodalom:

¹ Kiss József: Magyar! Légy igaz magyar, láss tovább, becsüld nyelvedet. Pest. 1807.

² Magyar Kurir: 1790. márc. 31. sz.

³ vö. Mindenés Gyűjtemény. 1790. 139—144.

⁴ Pápay Sámuel: Észrevételek a magyar nyelvnek a polgári igazgatásra... alkalmaztatásáról. Veszprém. 1807.

⁵ Kultsár István: Szóllás a Magyar Nemzeti Múzeumban, Pesten nov. 23-án, 1818. tartott Magyar Nyelv ünnepéről.

⁶ Tudományos Gyűjtemény. 1820. XI. 58.

⁷ Sztrókey Antal: A Nemzeti Nyelv Előmozdításáról. Tudományos Gyűjtemény. 1821. II. 69—73.

⁸ Gyarmathi S.: Okoskodva tanító magyar nyelvmester. 1794.

⁹ Benyák Bernát: Oktatásügyi Tervezet. 1790—

¹⁰ Magyar Kurir: 1790. 350.

¹¹ Pántzél Pál: A magyar nyelvnek állapotjáról, kimiveltetése módjairól, eszközeiről. Pesten. 1806. vö. még: Gáldi L.: A magyar nyelv-újítás francia forrásaihoz. Magyar Nyelv. 48:24—25.

¹² Vedres István: A magyar nyelvnek a Magyar Hazában való szükséges voltát Tárgyazó Hazafiúi Elmélkedés. Kassán. 1807. 3. kiadás.

¹³ Pápay Sámuel: A Magyar Literatura Esmérete. Veszprém. 1808.

¹⁴ A Tudomány és Virágzó Nemzeti Nyelv Hazánk Boldogságának Talpkövei, Kolozsvárott, 1805.

¹⁵ Gyöngyösi János: Magyar versei, Béts. 1790. 129.

¹⁶ Révai Miklós: Elegyes versei... Pozsonyban, 1787. 20. (VII. Alagya.)

¹⁷ Kármán József: A nemzet csinosodása. Kármán József Művei. (Abafi kiadás) I. 104.

¹⁸ Pápay S.: A Magyar Literatura Esmérete: 106—248.

¹⁹ Mindenés Gyűjtemény. 1790. I. 220—221.

²⁰ Hadi történetek. 1790. II. 578.

²¹ Mindenés Gyűjtemény. 1790. 344.

²² Segesvári: Derhám: Physico—Theologia. Béts. 1793. (Bevezető)

²³ Vedres i. m. és Szekfű: Iratok a magyar államnyelv történetéhez. 1790—1848. Bp. 1926.

²⁴ vö. Dessewffy Aurél: A magyar nyelv és ellenzői. Összes Művei. Bp. 1887. 296. Péchy Imre: A magyar nyelvről... Pesten. 1806.

²⁵ Kármán: Uránia. Bevezető.

²⁶ Kazinczy: Levelezése: II. 45.

²⁷ Borsod vármegye Határozatából.

²⁸ v. ö. Péchy Imre: A magyar nyelvről a polgári és peres dolgok folytatásában. Pesten. 1806.

²⁹ S. Vélekedés a Nyelv-mívelés dolgában. Tudományos Gyűjtemény. 1818. II. 89—94.

³⁰ Fejér: Az ember kimiveltetése. I. Pest, 1809. II. 1810. (Idézet: II. 89.) — Jutalomra érdemesített Értekezés. Pesten. 1809.

³¹ Kempelen: Mechanismus der menschlichen Sprache, Wien. 1791.

³² Tudományos Gyűjtemény. 1824. VII. 94.

³³ Tudományos Gyűjtemény. 1820. XI. 121—122.

³⁴ Mindenés Gyűjtemény. 1790. 198.

³⁵ Mátyás József: Vélekedés, melyet a magyar nyelv eránt ország eleibe tetetett Tudós kérdésre Rövid és együgyü feleletül adott. Pesten. 1806.

³⁶ Tudományos Gyűjtemény. 1818. II. 73—83.

³⁷ Andrád Sámuel: Elmés és mulatságos rövid Anekdoták. I. Béts. 1789. II. 1790. vö. még: Á. S. (Andrád Sámuel) A Magyar Írás-Módról... Béts, 1791.

³⁸ Kolmár József: Próbatétel a Magyar Helyesírás Philosophiájára. 1817. Jutalomfeleletek a magyar nyelvről. II. Pesten. 1821.

³⁹ Gáti István: Elmélkedés.... Jutalomfeleletek a magyar nyelvről. 1815—17. II. Pest. 1821.

⁴⁰ Mindenés Gyűjtemény. 1789. 369—70.

⁴¹ Aranka György: Erdélyi Magyar Nyelv-mívelő Társaság, Claudio-poli. 1791.

⁴² Döbrentei Gábor: Nyelvcsinosságra való ügyelet, Tudományos Gyűjtemény. 1821. XII. 126.

⁴³ Beregszászi Nagy Pál: A magyar beszédbeli hibákra. Tudományos Gyűjtemény. 1823. VI. 31.

⁴⁴ D. G. Magyar Litteraturát illető jegyzetek. Erdélyi Múzeum, 1815. III.

⁴⁵ Mindenés Gyűjtemény. 1790. 198—200.

⁴⁶ Földi János: Magyar nyelvkönyv avagy Grammatika. 1790. Kiadása: Régi Magyar Könyvtár. 28. sz. Bp. 1912.

⁴⁷ Böjthi: A Nemes Magyar Nyelv Írásának És Szóllásának Tudománya. 1790.

⁴⁸ Magyar Nyelv. 1906. 349.

⁴⁹ vö. Nyelvtudományi Közlemények. 1868. 338.

⁵⁰ Vass Bertalan: Horváth István életrajza. Bp. 1895. 64.

⁵¹ n. A falusi és Városi apróbb iskolákról. Mindenés Gyűjtemény. 1789. 357.

⁵² m. A magyar nyelv használatáról. Mindenés Gyűjtemény. 1790.

III. 34.

⁵³ Cserey Farkas: A falusi nevelésnek módgyáról való Vélekedés. Nagyvárad. 1806.

⁵⁴ Kozma Gergely: Halotti tanítás... gyászbeszéd. Kolozsvár. 1802.

⁵⁵ Kazinczy Ferenc: Levelezés: II. 45.

⁵⁶ Bakos József: A sárospataki kollégium a magyar nyelv szolgál-tában: „Sárospataki Tükör.”

⁵⁷ Nagy Ferdinánd: A hibás tájszavakról. Hasznos Mulatságok. 1841. 27—28.

⁵⁸ Tudománytár: VI. 171, 244, 273.

⁵⁹ vö. Társalkodó: 1839. 253.

⁶⁰ Kassai: Magyar Nyelv-tanító könyve ellen: Egy barátságos Szem-ügy. Miskolc. 1818.

⁶¹ Kazinczy: Levelezés: XXII. 357.

- ⁶² vö. Zsoldos Benő: Kazinczy Ferenc nyelvtan-írói munkássága. Sárospataki Lapok. 1896. 898.
- ⁶³ Majoros András: A Megélemedett Tanító Érdeme Egy Rövid Beszédben. Sárospatak 1824.
- ⁶⁴ vö. Irodalomtörténeti Közlemények. 1893. 368.
- ⁶⁵ Tudományos Gyűjtemény. 1828. X. 72—83.
- ⁶⁶ Szuppán: Magyar Nyelvtan. N. Szombat. 1844.
- ⁶⁷ Sokféle. (A Bétsi Magyar Ujság mellé Toldalakul): 1833. 17—24.
- ⁶⁸ Kun Tamás: Néhány szó az iskolai tanításrendszerről s a tanítók szellemi tulajdonáról. Társalkodó: 1838. 5—6, 9—10.
- ⁶⁹ n. A Magyar Nyelvről. Felső Magyar-Országi Minerva: 1826. 733.
- ⁷⁰ x. Népinevelésünk ügyében. Társalkodó: 1835. 315.
- ⁷¹ Paulovics: Gondolatok a népiskoláról. Társalkodó: 1845. 185.
- ⁷² Balogh László: Nemzetiség és alkotmányi mozgalmak honunkban, Pesten. 1841. 37—43.
- ⁷³ Szőnyi Pál: A Pesten felállítandó Protestáns Praeparandia terve. Budán. 1846.
- ⁷⁴ vö. Nevelési Emléklapok. 1848.
- ⁷⁵ Márfy József: Szóllás Nyelvünk ügyében. Sokféle: 1833. 25—31. vö. még: Nyitra-Zerdahelyi Lőrinc: Jó törvény, jó követ. 1833. 29. és Vajna Szigmond: A magyar mint honnyelv. Marosvásárhely. 1833.
- ⁷⁶ Szekfű: Iratok: 499. vö. még: Budapesti Szemle: 1894. 254.
- ⁷⁷ Pesti Hirlap: 1841. 3. sz.
- ⁷⁸ Kölcsey: A magyar nyelv ügyében. Minden Munkái. VI. k. Pesten. 1861. 77.
- ⁷⁹ Felső Magyar-Országi Minerva: 1831. 11.
- ⁸⁰ Dessewffy Aurél: Összes Művei: 1887. 322.
- ⁸¹ Széchenyi: Világ. 1831. Vallomások c. fejezete.
- ⁸² Széchenyi: Hunnia: 185—188. Török János kiadása. Pest. 1858.
- ⁸³ Szekfű: Iratok: 613, vö. még: Társalkodó. 1844. 33. (A magyar nyelv tárgyában.)
- ⁸⁴ Vajda Péter: Pályamunka. A Pesten felállítandó prot. Főiskola tanítási rendét tervező pályamunkák. Kecskemét. 1843. I—II.
- ⁸⁵ vö. Haás Mihály visszaemlékezését: Tanodai Lapok: 1858. 561.
- ⁸⁶ Tudományos Gyűjtemény: 1839. VI. 49.
- ⁸⁷ Varga János: Neveléstan. II. k. Oktatástan. Kecskemét. 1844.
- ⁸⁸ Szeremlei Gábor: Neveléstan. S. Patak. 1845.
- ⁸⁹ B-r. Magyar nyelvtudomány Stancsics Mihálytól. Athenaeum. 1841. II. 497—513.
- ⁹⁰ Bitnitz Lajos: Magyar nyelvtudomány. I—II. Pesten. 1837.
- ⁹¹ Vörösmarty: Kresznerics magyar szótáráról. Összes munkái: VI. 234.
- ⁹² n. Elmélkedés a Magyar nyelv előmeneteléről. Hasznos Mulatságok: 1826. I. 26.
- ⁹³ „A nagy magyar szótár belső elrendezésének s miképpen dolgoztatásának terve. Utasításul a M. tud. társaság tagjainak. Pest. 1840.
- ⁹⁴ vö. Kunoss: A nyelvünkbeni idegen szavakról. Tudományos Gyűjtemény: 1831. XI. 88. Felső-Magyarországi Minerva: 1832. III. 511.
- ⁹⁵ Nyelvtisztaság széptani szempontból. Magyar Szépirodalmi Szemle: 1847. 156.
- ⁹⁶ Széchenyi: Világ. 1831. és Magyar Nyelv: 1905. 5.
- ⁹⁷ S. F. Szóbirálatok, Athenaeum. 1841. II. 28, 79.
- ⁹⁸ Pesti Hirlap: 1841. 3.
- ⁹⁹ Vörösmarty: Összes munkái: VI. 309. és Podhradszky J. Kell-e szavainkat fejzeznünk...? Tudományos Gyűjtemény: 1837. XI. 44.

- ¹⁰⁰ Bajza József: Nyelvünk műveltetéséről. Athenaeum: 1843. 301.
¹⁰¹ Czuczor Gergely: Ujítás a nyelvben. Tudománytár: 1834. II. 3.
¹⁰² Kerekes F.: Értekezés és kitérések... Debrecen. 1836. vö. róla: Figyelmező: 1839. 529.
¹⁰³ Sokféle. (A Bétsi Magyar Ujság mellé Toldalékul): 1832. 300.
¹⁰⁴ Réti: Magyar nyelvbéli kérdés. Maradjunk-e a régi írásmód mellett? Hasznos Mulatságok: 1833. 135.
¹⁰⁵ Figyelmező: 1840. 689.
- ¹⁰⁶ Sz. J. Javallat a magyar helyesírás megjobbításáról. Tudományos Gyűjtemény: 1832. XI. 85.
¹⁰⁷ Vörösmarty: Az összetett mássalhangzók egyszerűsítéséről. Tudománytár. 1835. VII. 179. és Összes munkái: VI. 291.
¹⁰⁸ Kniezsa István: A magyar helyesírás története. Bp. 1952. 21.
¹⁰⁹ Brasai Sámuel: A magyar helyesírás módosításáról. Budapesti Szemle: 1897. 314.
¹¹⁰ Fogarassi: Tekéletes-tökéletes, Musarion, 1833. 274.
¹¹¹ Mahovszky József: Mutatványok egy a m. nyelv elemeit fejtő s egyéb nyelvekkel összehasonlító nagy szótárból. Tudománytár: 1836. IX. 3.
¹¹² Jászay: A Magyar Nyelv Történetének Vázlata. A M. M. Társaság Évkönyvei. Buda. VI. 1845. 261.
¹¹³ Fogarassi: A szóhelyezésről a magyar nyelvben, Athenaeum: 1838. I. 193, 241, 249.
¹¹⁴ Magyar Szépirodalmi Szemle: 1847. 270, 281, 301.
¹¹⁵ Fogarassi: Vezérelvek a nyelvművelésben. Athenaeum: 1843. 544.
¹¹⁶ Beregszászi Nagy Pál: A Magyar Nyelv s Litteratura gyarapodásáról. Tudományos Gyűjtemény: 1825. VII. 1.
-